

ВІД РЕДАКЦІЇ

СВІТОГЛЯД

Ярослав Яцків
академік НАН України, головний редактор

Дорогі читачі «Світогляду»!

Цей випуск журналу ми присвячуємо надзвичайній події в історії України – 30-річчю від Дня проголошення незалежності нашої держави. 30 років – це великий проміжок часу, якщо зважати на шалений темп розвитку земної цивілізації, її науково-технічної, економічної та соціальної сфер. Фактично, це зміна одного покоління жителів планети Земля. Водночас, беручи до уваги історію боротьби українців за свою волю та незалежність впродовж багатьох століть, то 30 років – це короткий часовий інтервал для втілення в життя мрій про створення незалежної, економічно розвиненої та демократичної держави Україна. І сьогодні ця боротьба – жорстока і безкомпромісна – продовжується на багатьох фронтах – збройному, інформаційному та соціально-економічному.

Від імені редакційної колегії та редакції журналу «Світогляд» я вітаю вас із цією ювілейною датою і запевняю, що наш журнал і надалі вноситиме свою посильну лепту в справу збереження та зміцнення незалежної української держави.

Слава Україні!

Я дозволю собі нагадати окремі події нашого життя до та після проголошення незалежності України у, так би мовити, особистому його баченні (за матеріалами книги «Моє земне тяжіння: у 2 томах, т.1. Я. С. Яцків – К.: Академперіодика, 2015. – 254 с., 20 с. іл.). Отже:

1970-і роки

Перед компартійною владою Радянського Союзу стало гостре питання (вибір): і надалі дотримуватися ідеологічних догм і вишукувати нужденні резерви екстенсивного розвитку чи перейти на шлях економічних і демократичних реформ. Переміг догматизм!

СРСР пережив серію «великодержавних» похоронів вищих державних і партійних діячів – **Л. Брежнєва, Ю. Андропова та К. Черненко**. З приходом до влади **Михайла Горбачова** була проголошена політика «*перебудови*». Зараз ми вже тверезо оцінюємо роль і можливості М. Горбачова у перебудові тої тоталітарної системи. А тоді... ще була берлінська стіна, афганська війна, керівна роль КПРС, влада КДБ. Тому промови М. Горбачова, його поведінка і походи «в люди» сприймалися як ковток свіжого повітря.

Ми жадібно читали газети, слухали радіо, дивилися телепередачі і... чекали кращих часів для нашої держави. Думаю, що М. Горбачов був добре обізнаний з капіталістичним способом життя і його перевагами. Тому щоб добитися хоча б якихось змін на краще, йому була необхідна підтримка світової еліти. З цією метою 14–16 лютого 1987 року в Москві проходив форум «За без'ядерний світ, за виживання людства». Мені пощастило бути учасником цього форуму.

Дискусії, які проходили на форумі за активної участі багатьох відомих вчених світу, зокрема **Андрія Сахарова** (це був його перший публічний виступ у Москві від часу його заслання до Нижнього Новгороду) справили на мене надзвичайне враження, оскільки тут наводилися окремі факти, які не були широко відомі (наприклад, що СРСР володіє понад 500-ма сховищами – шахтами зі стратегічними ракетами). Запам'яталися слова А. Сахарова: «*Я закликаю країни Заходу допомогти М. Горбачову у проведенні реформ. Економічне вимотування заважає перебудові...*».

Не вийшло! Перебудова набула характеру звичайної «кампанії». Але вона неочікувано посприяла популяризації ідей «*шістдесятників*» щодо відродження історичної пам'яті українського народу.

1990-і роки

У кінці 1989 і на початку 1990 років розбухалося море виборчої компанії до Верховної Ради УРСР. Ще існував радянський режим, ще важко пробивалися паростки нового, але... вже запахло грозою. Комуністичні лозунги ставали все менше популярними. Мітингова демократія набирала все більшої сили. Йшло висування кандидатів у народні депутати УРСР. І багато достойних людей було обрано до складу Верховної Ради УРСР, що стало запорукою подальшого поступу до незалежності України.

Нагадаю особливі дати цих років:

16 липня 1990 р.

Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України – перший крок до перемоги. Набирає сили рух за незалежну Українську державу.

19 серпня 1991 р.

У Москві – державний переворот та прихід до влади ГКЧП. Незабутні драматичні події. Перемагає демократія.

24 серпня 1991 р.

Верховна Рада прийняла Акт про незалежність України. Україна розпочинає новий відлік своєї історії і стає незалежною суверенною державою. Це була надзвичайно радісна і разом з тим наболіла подія для багатьох людей, які роками мріяли про незалежність української держави. Особлива роль у всьому тому, що відбулося та продовжує відбуватися, належить українській інтелігенції, зокрема «*шістдесятникам*».

14 – 15 вересня 1991 р.

Відбувся перший форм інтелігенції України під головуванням **Олесе Гончара та Івана Драча**. Я мав честь бути його учасником та виступати на ньому.

Відчувалося наближення великих змін у суспільному житті України. Тоді видатний вчений-філософ **Мирослав Попович** сформулював три принципи, які повинні бути «святими» для нас, нині сущих: *перший* – суверенітет та незалежність України; *другий* – демократія; *третій* – соціально-орієнтована політична влада в умовах ринкової економіки.

1 грудня 1991 р.

Відбувся перший Всеукраїнський референдум з одним історичним запитанням: «*Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.?*».

У голосуванні брали участь 84,18 % від загальної кількості включених до списків. «*Так, підтверджую*» – проголосувало 90,32 % від кількості тих, хто взяв участь у голосуванні. Відбулися вибори Президента України. До виборчого бюлетеня були внесені 6 кандидатів – **Б. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський**. Президентом України було обрано **Леоніда Кравчука** – колишнього партійного функціонера, якому доводилося «воювати» з «шістдесятниками». Треба віддати належне першому Президенту України Л.М. Кравчуку – його особливий ролі в дезінтеграції СРСР, створенні Співдружності Незалежних Держав (СНД) та здійсненні перших кроків у формуванні незалежної України

8 грудня 1991 р.

У Біловезькій Пущі (Білорусь) Росія, Україна і Білорусь денонсували Союзний договір 1922 року. Це означало, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і як геополітична реальність припинив своє існування.

1992 – і далі

За досить короткий час Україна з інтегрованої у СРСР республіки перетворилася в суверенну державу, керівникам якої випала нелегка доля будувати власні державотворчі системи.

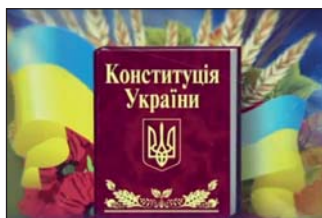
У 1994 році Президентом України був обраний колишній працівник ракетно-космічної галузі СРСР, прем'єр-міністр України з 13 жовтня 1992 по 21 вересня 1993 рр. **Леонід Кучма**.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України після довготривалих дебатів із великим піднесенням прийняла Конституцію України.

З того часу відбулося багато неординарних подій в історії СНД та України. Нинішні експерти по-різному оцінюють ці перші роки нашої незалежності, як і другі президентські перегони 1994 року та історичні події «Помаранчової революції» 2004–2005 та «Революції гідності» 2013–2014 років. Безперечно, цей шлях необхідно було пройти, щоб вижити та зміцніти.

А сьогодні виявляється, що найбільшою загрозою для України є неефективність влади, цинізм та корупція більшості представників вищого істеблішменту. Витримати і «не скоритися» за ситуації, що склалася в Україні, було і є дуже важко. Однак є підстави надіятися, що позитивні тенденції останніх років, зокрема в економіці, зміцненні позицій громадянського суспільства в усіх сферах життя змінять становище країни на краще. ■

З повагою,
Ярослав Яцків

ПРИВІТАННЯ З НАГОДИ 25-ї РІЧНИЦІ УХВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

25 років тому, 28 червня 1996 року, Верховна Рада України ухвалила Конституцію України – основоположний Закон, який за

своїм змістом встановлює основи суспільного і державного устрою країни, визначає напрями розвитку суспільства і держави, основи організації та діяльності державних органів, а також органів місцевого самоврядування, встановлює конституційні гарантії здійснення прав та свобод людини і громадянина, спрямовує розвиток державної та самоврядної форм народовладдя – тому займає центральне місце в правовій системі держави.

Однією з перших європейських Конституцій у сучасному розумінні є «Пакти та Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», яку було написано ще 1710 року **Пилипом Орликом**, гетьманом Війська Запорозького. Ця «Конституція Пилипа Орлика» була написана для встановлення вільної Запорізько-Української Республіки. Тому Україну можна вважати однією з перших європейських держав, яка заклала основи сучасної структури права.

Конституція України починається словами:

«*Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на*

самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями, приймає цю Конституцію – Основний Закон України».

З нагоди 25-ї річниці ухвалення Конституції України громадська організація «Україна-2050» вітає всіх українців в Україні та в діаспорі і закликає усіх вести себе так, щоб Конституція України була не просто декларативним документом, а Основним Законом, який всі українці дійсно шанують та керуються ним у своєму щоденному житті.

Оскільки до основних наших статутних цілей є сприяння набуттю повноправного членства України в НАТО та Європейському Союзі, громадська організація «Україна-2050» продовжуватиме співпрацю з нашими владними структурами, церквами і всім громадянським суспільством України, щоб активно реалізувати європейський та євроатлантичний курс України згідно з Конституцією України.

Слава Україні! Героям Слава! ■

Евген Чолій
президент громадської організації «Україна-2050»
28 червня 2021 року

Національний прапор над куполом
Верховної Ради України. 4 вересня 1991 р.

З ІСТОРІЇ СИНЬО-ЖОВТОГО СТЯГУ НАД КУПОЛОМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Погожий літній день. Екскурсійна прогулянка Маріїнським парком. Побіжний погляд на величну будівлю Верховної Ради. Нині вона – біла, ошатна. А над куполом – синьо-жовтий прапор. Прапор незалежної України. Країни гордих, працьовитих людей, які понад усе люблять волю. Віками в серцях несли вони цей символ свободи, обороняли його, гинули за нього.

Всі народи мають свою символіку. Одні люблять клен, інші – березу, ще інші – кедр. А для українців наймиліша верба рясна та калина красна. А ще оцей синьо-жовтий прапор, до якого Україна повернулася знову через багато століть неволі і лиха.

Колір несе інформацію, впливає на психіку людей. Червоний атакує мізки, викликає сильні емоції аж до агресії, зелений діє розслаблююче й заспокоїливо, жовтий вселяє оптимізм і радість, блакитний колір пов'язаний з поняттям про захист. Коли ми дивимось на блакитний колір, відразу ж виникає думка про небо й спокійне море. Синьо-жовтий поєднує блакить неба і золото ланів.

Прапор як державний символ виник давно. І символ української державності – жовто-блакитний стяг – має дуже давню історію. Блакитний і золотий кольори використовувалися ще в княжу добу. 1256 року *Данило Галицький* затвердив герб, на якому зображений золотий лев на блакитному полі. Жовто-блакитні прапори майоріли над козацькими полками ще в XVII столітті.

Своєрідна канонізація синьо-жовтого кольору як українського національного відбулася ще 1848-го року під час європейської «весни народів». У червні 1848 року на міській ратуші Львова вперше замайорів жовто-блакитний прапор. З того часу прапори в національних кольорах використовують в усіх урочистих подіях, особливо під час проведення Шевченківських свят.

Перше офіційне визнання синьо-жовтого прапора відбулося 22 березня 1918 року – Центральна Рада прийняла Закон, затвердивши поєднання жовтого і блакитного кольорів як національного символу Української Народної Республіки. Довгі роки зрадянщений український народ жив під чужим червоно-синім полотнищем з символами радянської держави – серпом і молотом.

І ось настав 1991 рік – рік відродження Української держави. Омріяні довгоочікувані події – розвал «імперії зла», вихід зі складу Радянського Союзу, Всеукраїнський референдум із єдиним запитанням «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». «Так!» відповіли більше 90 % громадян, які взяли участь у голосуванні.

24 серпня 1991 року після проголошення Акта незалежності України група народних депутатів *В'ячеслав Чорновіл, Микола Поровський, Левко Лук'яненко, Ярослав Кендзьор, Іван Заєць, Лесь Танюк, Дмитро Павличко* та інші внесли синьо-жовтий український прапор до сесійної зали Верховної Ради.

Бій одлунав.
Жовто-сині знамена
Затріпотіли на станції знов.
Володимир Сосюра

Світлина унікальної історичної події внесення Прапора України до зали Верховної Ради України, опублікована в газеті «TIME» від 9 вересня 1991 р. під заголовком «A self-declared Ukraine nation shows its flag». Фото Єфрема Лукацького. Київ, 24 серпня 1991 р.

Які ж події передували підняттю державного прапора над куполом Верховної Ради?

"На перехідний період депутати домовилися не змінювати юридичного статусу прапору УРСР: до проведення референдуму про державну символіку червоно-синій залишатиметься «державним», а синьо-жовтий визначили, як «національний»" (О. Бухало). У перші дні незалежності навколо Верховної Ради постійно збиралися тисячі українців з різних областей та міст. Вони уважно слухали трансляцію сесії через гучномовці. Для них питання про національний прапор було принциповим.

О 18 годині 24 серпня 1991 року люди побачили, як на куполі опускається червоно-синій прапор. Невдовзі в небо підняли два стяги: червоно-синій та синьо-жовтий, що викликало надзвичайне обурення у присутніх.

Голова Верховної Ради **Леонід Кравчук** після розмови з депутатами дав розпорядження спустити прапор УРСР. Біля стін Верховної Ради почалося справжнє свято: натовп вітав депутатів **Дмитра Павличка**, **Ярослава Кендзьора**, **Левка Лук'яненка**, присутні співали «Ще не вмерла України!» та виголошували пафосні промови.

Через два тижні Президія Верховної Ради надала синьо-жовтому стягу статус офіційного, а через декілька місяців парламентарі прийняли постанову про державний прапор. Синьо-жовтий прапор без референдуму остаточно означив початок нової держави. І вже 4 вересня 1991 року національний синьо-жовтий прапор офіційно замайорів над Верховною Радою України.

Говорять учасники тих подій – люди, які в ті дні створювали історію незалежної держави.

Микола Пороський: «Від Софіївського майдану надійшла маніфестація, котра принесла під стіни Верховної Ради величезне полотнище синьо-жовтого прапора. На майдані його освятив єпископ УАПЦ **Володимир (Романюк)**. Процесія передала прапор нам, народним депутатам.

Всім клякнули на коліна і поцілували край знамена. Я тримав правий край прапора, а протилежний його кінець ніс **В'ячеслав Чорновіл**. Ми рушили із знаменом до Верховної Ради».

В'ячеслав Чорновіл: «Шановні колеги! Я хочу запропонувати невеличке доповнення. Мені сказали, що на вулиці є той прапор, з яким українці стояли на барикадах біля Державної Думи Росії. Я прошу, щоб саме цей прапор був встановлений у нашому залі. І ще я пропоную, щоб до того, коли приймемо рішення про національну символіку, про національний прапор, наш прапор був піднятий над куполом Верховної Ради».

Іван Заєць: «І тоді ми взяли цей прапор, внесли його в Верховну Раду. Особисто мене тоді переповнювала гордість за наш народ, за те, що українці не змарнували нагоду створити свою державу, адже створити державу – це найбільша перемога для нації».

Левко Лук'яненко: «Коли спускався радянський, а піднімався державний прапор у Верховній Раді незалежної України, люди не могли втриматися від радості.

Я підняв синьо-жовтий прапор боротьби і я маю пронести його стільки, скільки зможу, до самої смерті. А потім його підхопить хтось наступний і понесе далі. Який я у цьому ланцюгу – не має значення... Маю пронести його стільки, скільки зможу, до самої смерті».

Дорогі співвітчизники! Згадаймо з вдячністю всіх тих, хто боровся до останнього подиху, захищаючи честь нашої держави.

Тих, хто й сьогодні тримає оборону на Східному фронті під синьо-жовтими прапорами. Їх багато. Всім їм честь і слава, і всенародна вдячність. Серед них згадайте Героя України **Володимира Рибак**. Захищаючи жовто-блакитний прапор України у рідній Горлівці, він загинув. Його позовірячому вбили вороги, бувши «старші брати». Схиліть голови перед пам'яттю мужніх захисників України.

Любіть Україну. ■

Євгенія Щербина

редактор ВД «Академперіодика» НАН України

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ: УЧАСТЬ У ДОЛЕНОСНИХ ПОДІЯХ

Віктор Жовтянський
доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент
НАН України,
завідувач відділу плазмових
процесів і технологій
Інституту газу НАН України,
м. Київ

У кінці 1980-х років у столиці України зосереджувались протиріччя останнього десятиріччя існування Радянського Союзу. Місто вирувало постійними мітингами та демонстраціями. До майже очевидних для кризової ситуації в будь-якій державі проблем щодо економічних негараздів, національної гідності та загальної демократизації накладалась ще одна, аж надто специфічна -- наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС від 26 квітня 1986 р. Саме Київ, як мегаполіс, найбільше постраждав від неї. Якби я був містиком, то міг би сказати, що вона була запрограмована для нашого міста ще за декілька століть до цього. Дійсно, на першій мапі світу, яка демонструється в Британському музеї, на території нинішньої України позначені лише два населених пункти – Київ... і Чорнобиль. Це нині ми дещо дисципліновані світовою пандемією коронавірусу. А попри те, що радіоактивне забруднення цілком розбіжне з нинішньою пошестю, та й не може бути віднесеним до явища пандемії, його деморалізуючий ефект важко переоцінити. Лише тепер, оглядаючись на той час, у дуже багатьох українських родинах можуть сказати, **що** саме вони в ті роки зробили не так...

З обранням нового складу Київради на початку 1990 року всі проблеми міста разом з мітинговою демократією зосередились у Колонному залі на Хрещатику, 36, де засідав тоді депутатський корпус, який включав аж 300 осіб (точніше, з урахуванням округів, де вибори не відбулися, працювали у початковому складі 290 депутатів). Кожен десятий з них був з академічного середовища. Загальна тональність високої культури переважно молодих тоді науковців підтримувалась також вихідцями з Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (КДУ), інших ЗВО та галузевих інститутів.

Порівнюючи себе з депутатами тогочасних сусідніх виборчих округів нинішнього Голосіївського району, науковцями НАН України – *Євгеном Клименком*, світлої пам'яті *Володимиром Конфедератенком*, *Арнольдом Кулішем* та *Іваном Українським* (до речі, випускниками КДУ, переважно радіофізиками, як і автор), слід визнати, що разом з багатьма іншими колегами ми програвали їм у світоглядному відношенні. Становленню його високого рівня сприяв українознавчий клуб «Спадщина» при Будинку вчених НАН України. Ми тоді довго і часто дискутували.

У журналі «Світогляд» до 25-ї річниці Незалежності можна прочитати мою більш чи менш детальну інформацію щодо діяльності Київради того періоду. Отже немає потреби тут її дублювати. Наголошу лише основні результати нашої діяльності, як вони виглядають з позицій сьогодення, зокрема, не зможу обійти мовчанням факт підняття на Хрещатику національного прапора України задовго до настання власне Незалежності та започаткування відбудови Михайлівського Золотоверхого собору, якому в майбутньому належало стати кафедральним собором Православної церкви України.

Сила гласності та її антиподи

Як пам'ятає старше покоління, на зміну розвиненому соціалізму прийшла епоха «гласності» – це, фактично, один із проявів більш загального явища демократизації суспільства. З точки зору індивідуального світосприйняття її класифікувати дуже легко: якщо неспокійну (в соціальному сенсі) людину в колективі сприймають як дисидента, з яким безумовно треба боротися, то це точно рудименти розвиненого соціалізму. Якщо ж сприймають спокійно як опозиціонера, то це вже, як мінімум – «гласність». Саме завдяки гласності Київ пройшов першу половину 1990-х рр. без краплини крові – і це після попередніх масових збурень на площах та вулицях міста, про які вже йшлося вище.

Цього в умовах вакууму державної влади депутати Київради досягли на основі найпростішого рецепту: кожна, хоча б найскладніша, проблема вимагає демократичного обговорення заінтересованих сторін незалежно від їх поглядів. У його процесі обов'язково знайдуться компроміси – навіть, якщо йдеться про антагоністичні сили. Основним кредо блоку "Демократичний центр" (в тому числі й моїм) було мирне проходження періоду соціальних потрясінь. Оглядаючись на 30 років назад, його існування в тому вигляді вважаю цілком доречним (хоча й не надто помітним зовні), бо в інших великих блоках – Демократичному та Партійному (представників єдиної тоді комуністичної партії) – було немало гарячих голів.

Специфікою нашого складу Київради було те, що ці, майже полярно протилежні, блоки при голосуванні могли лише нейтралізувати один одного. Тобто результат голосування з усіх принципових питань залежав від позиції нашого блоку. І з позицій сьогодення можу констатувати, що відведену нам каденцію з точки зору згаданого вище кредо ми пройшли цілком «чисто».

Показовим у цьому відношенні стало підняття національного прапора на Хрещатику депутатами Київради 24 липня 1990 року – тобто за 13 місяців до настання Незалежності. Воно відбулось за рішенням Президії Київради. Саме цей, неконституційний фактично, орган здійснював оперативне управління містом на початку 1990-х рр. в умовах вакууму державної влади. Ось чому в таких ситуаціях дуже важливим є фактор персональної внутрішньої культури кожного із таких управлінців, оскільки при цьому напрацьованої системи якихось правових норм щодо протипаг та стримувань фактично не існує.

Президія обиралась у складі 24-х депутатів, я ввійшов до її складу як голова комісії з науково-технологічного прогресу та інформатики (назва не дуже вдала, проте вона належала комусь із «гарячих голів»). У найбільш кризових ситуаціях згадана кількість зменшувалась до 23-х, оскільки відповідний Голова Ради попадав із серцевим нападом до лікарні. Саме тому те драматичне засідання Президії проводив **Олександр Мосіюк** – заступник Голови, член Демблоку, вчорашній науковий співробітник Інституту фізики АН УРСР. Загалом у складі Президії академічна «десятина» знову ж таки мала місце: до її складу увійшли також уже згадувані **Володимир Конфедератенко** з того ж інституту та **Іван Український** з Інституту теоретичної фізики АН УРСР.

Драматизм ситуації полягав у відсутності кворуму, з одного боку, і в потенційній загрозі повторення подій, сумно відомих тоді як «саперні лопатки» – кривавої сутички в Тбілісі 9 квітня 1989 р., коли основним аргументом щодо зняття суперечностей між радянською владою та демонстрантами стали саперні лопатки військових. Тоді загинуло 19 людей, а більше чотирьох тисяч було поранено. З висоти четвертого поверху, де засідала Президія, добре було видно, що це засідання ставало своєрідним водорозділом між двома епохами. Хрещатик, скільки сягало око, був заповнений людьми; зупинився рух транспорту і навіть на дахах тролейбусів стояли люди.

З іншого боку, за важкими металевими воротами ліворуч і праворуч від споруди Київради на Хрещатику, 36 напоготові стояли криті машини з людьми в погонах. Двір там доволі просторий, а машини стояли щільно, тож озброєних людей було багато.

Підняття національного прапора на Хрещатику в Києві 24 липня 1990 року. Люди радо вітали цю подію навіть на дахах тролейбусів. Фото Олекси Ващенка

Пізніше стало відомо, що у тому ж дворі знаходився тогочасний міністр внутрішніх справ. Єдиним представником державних органів на засіданні Президії був заступник начальника міського управління внутрішніх справ полковник **В.І. Шапошник**. Доволі детально, з залученням документальних матеріалів, ця подія описана мною в журналі "Світогляд", №3, 2016, де йдеться про роль триади *культура–освіта–наука* в розвитку суспільства; там же наведені посилання на публікації інших авторів. У вступній частині наступної статті цього циклу («Світогляд», №1, 2017) вони були доповнені найбільш повним на той час переліком літератури щодо цієї події. Крім того, пізніше появилась книга **О. Мосіюка** «День прапора» (К.: К.І.С., 2018). Тут не має сенсу їх переоповідати. Тому обмежусь фінальною стадією того спекотного дня, використовуючи світлина авторства **Олекси Ващенка** – депутата Київради, кореспондента газети «Зірка». На першій з них з висоти поверху Київради, на якому проходило засідання Президії, зафіксований момент злету Прапора, а на іншій показано, що відбувалось на власне проїжджій частині Хрещатику.

Відповідаючи на дитяче запитання «А що вам за це могло бути?»

Нещодавно учасники тієї події вже 31-й раз зустрілись на Хрещатику на запрошення керівництва Київради та особисто Київського міського голови **Віталія Кличка**. Цього разу в рамках міського свята Дня національного прапора в зустрічі брали участь київські школярі; вони підготували свої запитання до колишніх членів Президії, яким були вручені також «Подяки за те, що прапор України майорить над Київрадою яскравіше за тисячу сонць».

Одне з дитячих запитань винесене в підзаголовок. Воно одночасно просте і складне. В його простій частині відповіді майже очевидні:

- ще до настання події, зафіксованої на світлинах, у лікарню з серцевим нападом попав перший Голова Київради **А.Г. Назарчук** (а до цього Київрада потратила понад два місяці щоденної виснажливої роботи для його обрання як компромісної фігури);

- начальник господарського відділу виконкому **О.Д. Петренко**, який зумів розмістити замовлення на виготовлення абсолютно неприйнятних в умовах радянської влади жовто-блакитних полотнищ Національного прапора України на одному з київських підприємств, оперативно був звільнений зі своєї посади своїм безпосереднім керівництвом з виконкому (дальше можна було б майже напевно доповнити: за вказівкою партійних органів);

- згаданий вище полковник **В.І. Шапошник**, розсудлива і спокійна позиція якого сприяла мирному урегулюванню проблеми, пізніше загинув... на полюванні з вищими міліцейськими чинами. Депутати цю звістку сприйняли цілком однозначно.

Важко сказати, що було б пізніше після завершення депутатських каденцій з учасниками тієї акції, якби через 13 місяців не настала Незалежність української держави. (Звісно, тоді ніхто про це й не збирався замислюватися). Проте і в проміжний період не надто стійкого існування радянської влади Система продовжувала діяти в звичному імперському ключі, одним із наріжних каменів якої щодо України було постійне «коригування» історичної пам'яті.

Отже далі я переходжу до складної частини відповіді на «дитяче запитання».

Готуючи публікації, я, природно, намагався підняти пласти газетних липневих публікацій того періоду. Яким же було більше, ніж розчарування, коли всі спроби знайти публікації про цю подію (а про їх існування я достеменно пам'ятав) у звичний для науковця спосіб – через відділ газетних фондів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського – не увінчались успіхом: відповідні числа газет там відсутні (!), як відсутні вони в редакційних архівах, наприклад, газет «Київський університет» і «Рада», що викликало щире здивування їх працівників. Мені відомо, що відсутні документи того періоду навіть в архіві Київради (з досвіду спілкування зі співробітниками апарату, з якими надовго зберіг добрі стосунки). Отже система відпрацьовувала варіант, що все забудеться та минеться, як неприємне непорозуміння того періоду. Таким чином, відповідаючи на складну частину запитання, зазначу: український загаль, максимально позбавили пам'яті про цю подію – і не в умовному відмінку, а цілком конкретними діями.

Я неодноразово звертався в попередні десятиліття до вищих органів державної влади з пропозицією щодо встановлення в Україні Дня Національного прапора. Яких тільки свят ми не відмічаємо, а для визначального в дні війни символу, точніше – святині, місця не знайшлося. Саме велелюдні події 24 липня 1990 р., які стали, фактично, першим «Майданом» сучасної України, мали б стати основою цього свята. Адже справжнього свята без легенди не буває. Нинішнє свято Державного прапора від 23 серпня немає ні історичної, ні хоча б логічної основи, бо виглядає так, що Державний прапор появився раніше, чим сама держава. З відповіді на останнє звернення до Українського інституту національної пам'яті (УІНП) випливає, що ні ця подія, ні взагалі День Національного прапора не розглядаються в новому законопроекті щодо врегулювання пам'ятних дат. Проте обіцяно розглянути таку пропозицію на наступному етапі його обговорення...

Отже, якщо підвести ризик на рівні футбольної термінології – хоча тут «гра» набагато азартніша і називається вона давно вже триваючою гібридною війною – кінцевий рахунок з імперським суперником складає «1 : 1а». Дійсно, український суперник переміг щодо факту підняття Національного прапора ще в надрах радянської системи, уникнувши на відміну від багатьох колишніх республік кровопролиття. Переміг на рівні самоорганізації переважно молодих киян, основною перевагою яких були високі патріотизм, освіченість та внутрішня культура. Проте досвідчений суперник за 13 наступних місяців зробив усе, щоб цю перемогу замовчати. Тому, ймовірно, в УІНП нинішнього складу навіть не оперують таким історичним фактом.

Ось імена українських переможців – представників академічної спільноти: **Ю.А. Бауман** (Інститут філософії), **В.М. Бондаренко** (Інститут електродинаміки), **А.В. Бондарев**, **В.П. Греков**, **О.В. Дробот** (всі з Інституту кібернетики), **І.В. Бровченко**, **Є.В. Клименко**, **В.І. Конфедератенко**, **Б.П. Кухаренко**, **О.М. Мосіюк**, **Є.Ф. Скрипник** (всі з Інституту фізики), **А.А. Гурін**, **М.Д. Корнієнко**, **А.М. Куліш**, **О.Б. Мельников**, **М.П. Оношко**, **П.М. Світличний**, **Б.Г. Стружко** (всі з Інституту ядерних досліджень), **В.О. Зажигалов** (Інститут фізичної хімії), **О.А. Заїкін** (Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії), **В.В. Кізіма** (кафедра філософії КДУ),

Г.Д. Костенко (Інститут проблем лиття), **В.А. Лукаш** (Інститут надтвердих матеріалів), **В.А. Охріменко** (Інститут металофізики, з нетривалою перервою в КДУ), **І.І. Рожко** (Інститут фізіології рослин і генетики), **О.І. Сергієнко** та **І.І. Український** (Інститут теоретичної фізики), **В.Ю. Скляревич** (Інститут електрозварювання), **М.В. Стріха** (Інститут напівпровідників), **Б.С. Чайковський** (Інститут проблем міцності). Я належу до цієї умовної команди ще після тривалого періоду державної служби вже у 2004 році.

А загалом, дивна ми нація, українці: у нас десь на генетичному рівні закладена схильність до трагізму. Можна уявити собі, якого розмаху складали б поминальні заходи на багато років уперед, якби той день завершився кровопролиттям (а для цього все було підготовлене цілком професійно). Натомість ми отримали світлу подію, розкішно-красивого літнього дня, за грандіозної участі наших громадян, багато з яких саме тоді почали усвідомлювати, що ідея незалежної України не така вже й фантастична. Добре, що про неї нагадує тепер меморіальна дошка біля приміщення Київради.

Започаткування відбудови Свято-Михайлівського Золотоверхого собору

Особливо гідна ювілею історія про відбудову Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Комісії з науково-технологічного прогресу та інформатики за підтримки Київради в цілому випала честь започаткування його відбудови, про що свідчить розпорядження № 798 від 5 серпня 1992 р. представника Президента України в м. Києві **І.М. Салія**. Численна література, присвячена цій святині українського народу, оперує зазвичай роками його відбудови 1997–98 років, виходячи, ймовірно, з обсягів будівельних робіт. Але як і в будь-якому процесі найважче добитися рішення щодо власне реставрації. Адже щороку тисячі небайдужих ентузіастів звертаються до державних чи місцевих органів з пропозиціями щодо збереження, відновлення, реставрації й інших пам'яток і отримують строго еквівалентну кількість відповідей щодо відсутності фінансової можливості... Так було і в СРСР, так воно продовжувалось і далі – тим більше, в умовах жорстокої економічної кризи початку 1990-х років.

У той час ми шукали й моральної підтримки щодо започаткування відновлення Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, зокрема я мав нагоду тривалого спілкування з тоді ще майбутнім Патріархом **Володимиром (Романюком)** у церковній резиденції на вул. Пушкінській. Вражала глибина думки й миролюбність цієї особистості – Патріарх Володимир пройшов аж надто тернистий життєвий шлях, провівши у радянських таборах загалом 17 років, і сприймався нами як уособлення дисидентства.

Крім пошуку бюджетних коштів для реставрації існує ще одна проблема, яку часто ігнорують «за замовчуванням» – необхідність проведення археологічних досліджень культурного шару. Для цього потрібен значний час, який «не вписується» в графік використання бюджетних коштів. Спеціалісти стверджують, що саме так трапилось у той період на прикладі відновлення Успенського Собору Києво-Печерської лаври. У випадку Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря такі розкопки були проведені досить ретельно. Була, правда, загальна затримка робіт,

пов'язана зі зміною міської влади, проте іноді таке буває і в світовій практиці – на прикладі Монумента Вашингтону в США, який будувався понад 30 років.

Звертаючись тут до факту започаткування його відновлення, слід згадати ще кілька світлих постатей з академічного світу. Одна з них – кандидат архітектури **Віктор Харламов** (1946–1996), який аж надто несправедливо пішов з життя, так і не ставши 50-річним, за один крок до зеніту своєї майбутньої на той час слави. Саме 17 серпня цього року він відмітив би свій 75-річний ювілей. Якщо автор цих рядків був підготовлений до зрушення проблеми відбудови цієї святині на основі внутрішнього світогляду, який включав трепетне відношення до пам'яток архітектури, виховане на малій Батьківщині у старовинному княжому місті Олика, то Віктор Олександрович був професіоналом з великої букви, поєднуючи в собі досвід архітектора та археолога.

Коротко резюмуючи нашу співпрацю того періоду, то комісія Київради забезпечила адміністративне вирішення проблеми щодо започаткування відбудови, у тому числі й фінансову частину розгортання археологічних досліджень, а Віктор Олександрович – підтримку цієї ідеї на рівні громадськості включно за участі **Олеся Гончара**, як і став керівником основного обсягу розкопок Свято-Михайлівського Золотоверхого собору та прилеглої території. Тоді на території монастиря був... тенісний корт зі службовим приміщенням. А вже у травні 1991 року Патріархом **Мстиславом** тут був освячений хрест і, відповідно, демонтований корт.

У 1984 р. В.О. Харламов очолив відділ археології Києва Інституту археології АН УРСР. До цього і після цього розкопував давньоруські зрубні житла на Подолі, досліджував підземні споруди й Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Спаса на Берестові й Кловський собор, територію Замкової гори, палацові споруди на Старокиївській горі, Печерські (Лядські) ворота). А ще Віктор Олександрович «копав» на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря у зв'язку з пошуками бібліотеки **Ярослава Мудрого**, про що мало хто знає. Коли досяг підземних мурів, надійшла вказівка управління справами Кабінету Міністрів: зупинити роботи.

Звісно, розгортання археологічних досліджень на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря не могло відбутися без авторитетної підтримки директора Інституту археології НАН України академіка **Петра Петровича Толочка**. Я добре пам'ятаю ту гіркоту, з якою під час підготовки публікації «Від «Собору» до Собору» Петро Петрович повідомив про долю Віктора Харламова: «*Не вберіг. Не міг знати про всі обставини його життя*»...

Окремо слід згадати про непомітну, але дуже важливу роль у вирішенні проблеми започаткування відновлення Михайлівського Золотоверхого собору академіка **Віталія Григоровича Дончика** (1932–2017). Він тоді обіймав посаду заступника глави, голови комісії з гуманітарних питань Київської міськдержадміністрації. І якщо початок фінансування археологічних розкопок залишків фундаментів Собору та прилеглої території наша комісія Київради могла вирішити самостійно в межах тогочасного бюджетного законодавства, то видання згаданого вище розпорядження представника Президента вимагало підтримки В.Г. Дончика. І ми завжди її мали. ■

ЯК УКРАЇНІ БУТИ СУБ'ЄКТОМ У СВІТІ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ?

ВІДПОВІДЬ НА ДИРЕКТИВУ В. ПУТІНА «ПРО ІСТОРИЧНУ ЄДНІСТЬ РОСІЯН ТА УКРАЇНЦІВ»

Сергій Пирожков
доктор екон. наук,
академік НАН України,
віце-президент НАН України,
м. Київ

Назіп Хамітов
доктор філос. наук
член-кореспондент
НАН України,
пров. наук. співроб. відділу
філософської антропології
Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України,
м. Київ

*Завжди вибирайте найскладніший шлях.
На ньому ви не зустрінете конкурентів.
Шарль де Голль*

Україна святкує 30-річчя відновлення своєї незалежності в геополітичній атмосфері, у якій гранично посилюються і загрози, і виклики. Будь-яка країна матиме реальну незалежність лише за умови *національної стійкості*, продемонстрованої державою та громадянським суспільством.

Тому органічно постає запитання: яка національна стійкість може захистити нашу незалежність, надійно гарантувати національну безпеку, територіальну цілісність й суверенітет нашої держави? У чому взагалі полягає національна стійкість у сучасному світі? Заради чого вона існує, що захищає?

У сучасних геополітичних умовах найвища цінність тієї чи іншої країни закладена в *цивілізаційній суб'єктності*, яка робить її дійсно незалежною. Без суб'єктності незалежність стає лише формальністю, маскою, що прикриває залежність країни від сильних геополітичних гравців. Саме тому надзвичайно важливою є *стійкість або резильєнтність* (від. англ. *resilience* – життєстійкість, спроможність відновлюватись), *цивілізаційної суб'єктності країни*. Недостатньо досягти такої суб'єктності, її треба зберегти й розвинути в умовах різноманітних викликів і загроз.

У Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», яка була прийнята Указом Президента України від 14 вересня 2020 року, у першому розділі «Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки», стійкість визначено як «*здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей*». У цьому визначенні підкреслено швидкість адаптації до «*змін безпекового середовища*» та мінімізацію зовнішніх і внутрішніх проблем (уразливостей). Проте що можна вважати критерієм *продуктивності* адаптації до змін безпекового середовища? І що розуміти під *мінімізацією* уразливостей?

Адаптація може означати витривалість у потоці неминучих потрясінь, утрат і криз економіки, політики, духовно-культурної сфери, або її можна розглядати як свідому здатність запобігати потрясінням, утратам і кризам.

Критерієм продуктивності адаптації може бути названа *сила й гуманістичність цивілізаційної суб'єктності*, який дозволяє усвідомити й необхідну міру мінімізації уразливостей – таку, що дозволяє країні – громадянському суспільству і державі – не лише *зберігати*, а й *розвивати* свою суб'єктність.

Ми повинні говорити не про абстрактну стійкість громадянського суспільства й держави, а про конкретну стійкість цивілізаційної суб'єктності. Це, по-перше. По-друге, нам варто говорити про стійкість не як про стихійну здатність, про усвідомлене її конструювання, а про *стійкість як стратегію* розвитку держави та громадянського суспільства. Стратегія забезпечення стійкості цивілізаційної суб'єктності – це *стратегія національної стійкості країни*, яка означає гідну відповідь на виклики й запобігання загрозам, їхню нейтралізацію.

По суті, справжня національна стійкість у сучасному світі стає стратегією недопущення переростання викликів у загрози, а загроз – у кризи. Проте рано чи пізно кризові явища можуть виникнути в будь-якій країні. Тому національна стійкість повинна означати й *здатність ефективно відновлюватися після криз*. Спираючись на це, можна запропонувати розлогіше визначення.

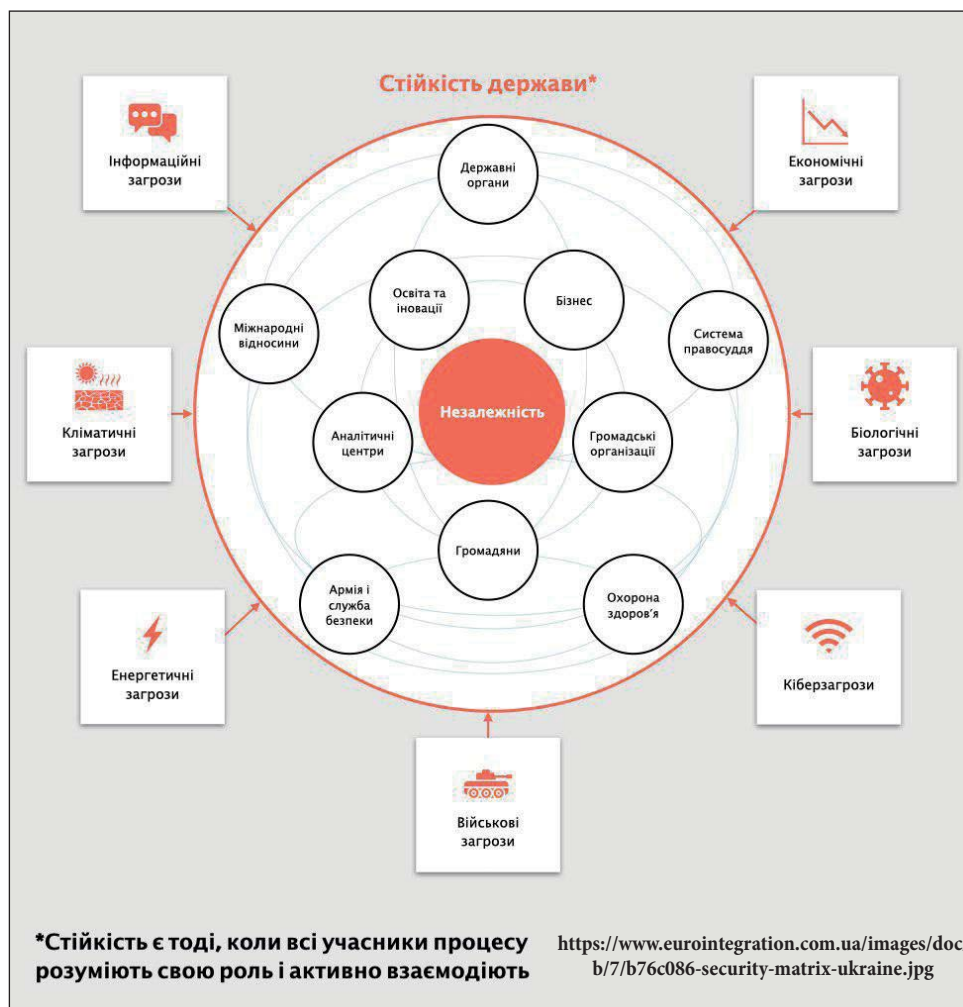
Національна стійкість – це така стратегія існування країни, коли держава й суспільство здатні зберігати збалансованість розвитку та успішно відповідати на зовнішні й внутрішні виклики, протистояти загрозам і кризам, а політична та інтелектуальна еліта спроможна вчасно передбачати й ефективно реагувати на загрози й кризи заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку людини, які забезпечує держава в балансі з громадянським суспільством.

Ми виходимо з того, що ефективна національна стійкість як успішна відповідь зовнішнім і внутрішнім викликам, а також протистояння загрозам, означає запобігання їм. При цьому дуже важливо усвідомлювати, що стійкість – запобігання *викликам і загрозам*, а не *катастрофам*. Адже катастрофа – це вже результат дії тих викликів і загроз, що не були нейтралізовані та розвинулися в щось настільки могутнє й деструктивне, якому важко протистояти, запобігти та нейтралізувати. Від катастрофи можна лише врятуватися. Наявність катастрофи означає провал національної стійкості як стратегії.

Гідна відповідь на виклики та запобігання загрозам – це найуспішніша стратегія стійкості цивілізаційної суб'єктності (національної стійкості). Така стратегія дозволяє вчасно усвідомити та підготуватися до мінімізації політичних і матеріальних утрат, які можуть бути катастрофічними для національних інтересів країни, її цивілізаційної суб'єктності та взагалі для її існування в сучасному світі.

У питаннях побудови нинішньої стратегії України ми повинні враховувати передусім політику таких геополітичних гравців, як ЄС та Росія. Наше фронтирне становище між ними – велика загроза нашій суб'єктності та, зрештою, основам суверенітету й державності. Проте ця загроза одночасно стає й викликом, який може актуалізувати нашу суб'єктність. Ми знову переконуємося, що національна стійкість корелює з поняттям суб'єктності. Отже, національна стійкість – це якісна характеристика суб'єктності країни, яка показує, що ця суб'єктність 1) не тимчасова та 2) вийшла на рівень цілісної суб'єктності держави й громадянського суспільства або прямує до цього рівня.

Зазначимо, що суб'єктність країни – це не лише *критерій справжності національної стійкості країни, а й її кінцевий сенс*. Особливо якщо ми маємо на увазі не суб'єктність у її локальних виявах, а цілісну, цивілізаційну суб'єктність. Якщо національна стійкість веде до цивілізаційної суб'єктності, то це означає, що вона не спотворена ні ззовні, ні зсередини країни. Цей критерій украй важливий за умов гібридного світового порядку, сутнісною характеристикою якого стали потужні інформаційні маніпуляції, спрямовані на послаблення суб'єктності країн. Національна стійкість – протидія таким впливам.

Отже, **національна стійкість – не лише стратегія відповіді на виклики та нейтралізації загроз, а й стратегія протидії маніпулятивним впливам**. Такі впливи зазвичай можна розділити на економічні, військово-політичні й інформаційно-культурні. Проте найчастіше вони знаходять свій вияв у гібридній формі, виступають у комплексі та мають прихований характер.

Саме здатність відповідати на виклики робить країну *цивілізаційним суб'єктом*. Виклик – це зовнішній чи внутрішній імпульс, який може сприяти й розвитку країни, і її руйнації, якщо він несвоєчасний або постає внаслідок маніпуляцій внутрішньополітичних чи геополітичних гравців. Отже, національна стійкість означає відповідь не на всі виклики, а лише на ті, які посилюють цивілізаційну суб'єктність. У протилежному випадку виклик – це провокації та спокуси, які можуть стати загрозами й призвести до криз. Таким чином, потрібна глибока прогностична аналітична робота, яка дозволяє постійно розділяти виклики на конструктивні й деструктивні.

Загроза – це деструктивний виклик, який можна ігнорувати або який потребує нейтралізації.

Усі загрози ми можемо розділити на потенційні й актуальні. Зрозуміло, що актуальні загрози ми повинні усвідомити в плані руйнівної сили й нейтралізувати їх. Потенційні загрози потребують чіткого усвідомлення й прогнозування. Вони можуть бути штучними, наприклад, створеними в інтелектуальному середовищі (у політикумі та/або в центрах спецслужб). Проте такі загрози можуть набувати віртуального характеру, не розгортати свого потенціалу доти, доки ми не починаємо взаємодіяти із суб'єктами віртуальної загрози за чужим сценарієм. Звісно, штучно створені загрози можуть бути й цілком актуальними, працювати проти країни й без попередньої відповіді, бути не провокаціями, а впливами. Такі штучні загрози (у сучасному світі вони все більше стають інформаційними) варто послідовно усувати.

Загрози можуть бути й об'єктивними, більшість із них цілком актуальні. Це, наприклад, екологічні загрози – результат техногенного впливу на довкілля. Та об'єктивні загрози можуть мати й *геополітичну природу* – скажімо, сильна імперська авторитарна держава поруч з меншою та демократичною завжди становитиме загрозу самим фактом свого існування. Цікаво, що для меншої країни, якщо вона авторитарна, імперський авторитарний сусід не сприйманий як загроза, а як виклик. Проте саме тут загроза максимально сильна – меншу авторитарну країну рано чи пізно поглине більша авторитарна країна-сусід, якщо не політично, то економічно чи культурно. Типовий приклад – відносини Білорусі та Росії.

При цьому мудра стратегія й політика національної стійкості меншої демократичної країни поруч з авторитарним гігантом можуть нейтралізувати цю об'єктивну загрозу *до рівня виклику*, відповідь на який буде означати економічний, політичний, духовно-культурний розвиток і таке посилення цивілізаційної суб'єктності, яке вплине на суспільство цього авторитарного гіганта. В ідеалі – це модель взаємодії України з Росією, населення якої може переконалися у вищому рівні життя, захищеності прав людини й темпах цивілізаційного поступу українського суспільства. Нині це найнеефективніший напрям стратегії

національної стійкості – несиметрична відповідь на гібридні загрози, які генерує наш північний сусід. Можливо, нам потрібно брати приклад з Фінляндії.

Криза – це загроза, яка настільки актуалізувалася, що може зруйнувати основи держави й громадянського суспільства тієї чи тієї країни. Як ми побачили вище, завдання стратегії національної стійкості України – не допускати переходу викликів у загрози, а загроз – у кризи. При цьому треба бути готовим до криз та їхніх наслідків.

Гібридна загроза означає поєднання викликів, загроз і криз у єдине ціле. На перший погляд здається, що таке поєднання переважно стихійне, спричинене об'єктивними чинниками, але під час уважнішого аналізу можна побачити, що часто воно створене штучно. В умовах інформаційної війни (складової сучасних гібридних воєн і «гібридного світового порядку») розгорнута діяльність спецслужб і агентів впливу, які прагнуть заплутати суспільну свідомість, називаючи виклик загрозою, загрозу – кризою або навіть оцінюючи кризу як виклик та навпаки. Усе це призводить до дезорієнтації громадян тих чи тих країн, що, своєю чергою, спричинює деформацію інституцій держави та громадянського суспільства. Унаслідок таких впливів слабшає національна стійкість і цивілізаційна суб'єктність країни.

Поєднуючи виклики, загрози й кризи, гібридна загроза множить та набуває різноманітних виявів, тому коректніше говорити про гібридні загрози в множині.

Отже, **гібридні загрози країні – це посилення викликів, загроз і криз шляхом поєднання їх у єдине ціле, що об'єктивно зумовлено або може бути наслідком дій певних суб'єктів, метою яких стало свідоме послаблення національної стійкості й стагнація цивілізаційної суб'єктності, а в деяких випадках і знищення її**.

Закономірно припустити, що реалізація ефективної стратегії національної стійкості України потребує аналітичного (теоретичного) і практичного етапів. Очевидно, що на аналітичному етапі потрібен постійний моніторинг та осмислення **1) зовнішніх і 2) внутрішніх викликів і загроз**. Ураховуючи стан війни з РФ, а також складну геополітичну ситуацію, у якій опинилася Україна, передусім варто зосередитися на перших.

Для моніторингу зовнішніх викликів і загроз потрібно виділити країни (союзи країн), національні інтереси яких перетинаються з національними інтересами України – реалізуються в одному напрямі чи суперечать їм. Міру цього можна оцінювати, наприклад, за трибальною шкалою: *слабо; сильно; дуже сильно*.

Наші національні інтереси найбільшою мірою перетинаються з інтересами таких геополітичних гравців як США, Росія, Євросоюз, Китай. Потрібен постійний аналіз змін власних інтересів цих геополітичних гравців. Також потрібно постійно аналізувати динаміку сили та якості їхньої цивілізаційної суб'єктності. Це дозволить усвідомлювати, коли запобігати загрозам і викликам, а також на кого і як має бути спрямоване таке запобігання. Це дозволить значно скоротити можливі втрати під час взаємодії з міжнародними партнерами та опонентами.

У цьому плані показові слова **Вінстона Черчилля**: «Я не можу передбачити вам дії Росії. Це загадка, загорнута в таємницю і поміщена всередину головоломки; але,

можливо, є ключ. Цей ключ – російський національний інтерес». І хоча за словами згаданого В. Черчилля «росіяни вміють оберігати секрети не тільки від ворогів, а й від друзів», саме аналіз національних інтересів дозволяє нам прогнозувати дії такого непередбачуваного супротивника.

Сьогодні національні інтереси Росії перетинаються з національними інтересами України надзвичайно сильно. Політикум Росії знову й знову продукує ідеологію єдиного імперського цивілізаційного простору, у який повинні увійти колишні республіки СРСР, передовсім Україна. І це в черговий раз підтвердила публікація **В. Путіна** на сайті Кремля 12.07.2021, яка, по суті, є ідеологічною директивою для виконання органами виконавчої влади РФ.

На думку В. Путіна, сучасна Україна – це результат діяльності політичних еліт СРСР, які з самого початку «обділили» Росію, і сьогодні РФ має право ставити перед своїми сусідами – нащадками республік СРСР (тепер уже незалежними державами) – питання про справедливість кордонів та ідентичності в цих кордонах.

Володимир Путін зазначає, що «у 20–30-і роки минулого століття більшовики активно просували політику «коренізації», яка в Українській РСР проводилася як «українізація» і додає: «Коренізація, безумовно, зіграла велику роль у розвитку й зміцненні української культури, мови, ідентичності. Водночас під виглядом боротьби з так званім «російським великодержавним шовінізмом» українізація часто нав'язувалася тим, хто себе українцем не вважав» (<http://kremlin.ru/events/president/news/66182>).

В. Путін робить прикметний для нас висновок, що існують не три «**братніх народи**», як колись постулювала радянська ідеологія, а один «**триєдиний народ**» – «велика російська нація», яка просто має регіональні відмінності. Він пише: «Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів – закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янських народи: російський, український і білоруський». Нинішня позиція В. Путіна – це повернення до наративу царських часів, реанімація ідеології російської імперії XIX ст. у наш час.

Прикметно, що, з одного боку, В. Путін демонструє образ на керівництво СРСР, яке своєю політикою «зневажало» Росію, а з другого, – ототожнює Росію та СРСР, розглядаючи СРСР як еволюцію російської імперії. Через усю публікацію В. Путіна проходить думка про те, що Росія найбільшою мірою постраждала й від створення, і від руйнації СРСР. Він пише: «До тексту Декларації про створення Союзу РСР, а згодом до Конституції СРСР 1924 року внесли право вільного виходу республік із Союзу. Таким чином, у підвалини нашої державності було закладено найнебезпечнішу «міну уповільненої дії». Вона й вибухнула, як тільки зник страхувальний, запобіжний механізм у вигляді керівної ролі КПРС, яка в підсумку сама розвалилася зсередини».

Для В. Путіна сам факт незалежного цивілізаційного розвитку України вже означає агресивні дії щодо Росії, ба більше, в імперському ракурсі такий розвиток описано метафорою «зброя масового ураження».

Президент Росії зазначає: «В Україні сьогодні... йдеться про примусову зміну ідентичності. І найогидніше, що росіян в Україні змушують не лише відректися від свого коріння, від поколінь предків, а й повірити в

те, що Росія – їхній ворог. Не буде перебільшенням сказати, що курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої щодо Росії, за своїми наслідками можна порівняти із застосуванням проти нас зброї масового ураження».

Відповісти В. Путіну можна так: у сучасному світі кожна країна має право на цивілізаційну суб'єктність. І Україна не може бути винятком. Україна всією своєю багатовіковою історією довела, що її народ має стійку волю до суб'єктності. Україна не прагне бути «анти-Росією», але вона не буде й про-Росією чи прото-Росією, вона буде собою, виявляючи для цього всю національну стійкість.

При цьому надзвичайно важливо усвідомлювати, що українські громадяни по цей бік лінії розмежування, які можуть схвально реагувати на тезу про єдність росіян та українців і вважають мову Гоголя та Пушкіна рідною, в переважній більшості мають не **московсько-російську** (московско-российскую), а **києво-руську** ідентичність (києво-русскую) і є не лише симпатиками, а й прихильниками цивілізаційної суб'єктності України.

Києво-руська ідентичність, з одного боку, може сприйматися як анахронізм; проте насправді вона є не до кінця реалізованою потенцією – не сповна усвідомленою тими громадянами України, які приймають російську мову як рідну. Проте саме постулювання подібної ідентичності може реально консолідувати мільйони світоглядно та геополітично розгублених людей в Центрі, на Сході й на Півдні України і не дати їм стати носіями імперської ідентичності.

І якщо Росія справді хоче партнерських, а не авторитарних відносин, дійсно «**відкрита для діалогу з Україною та готова обговорювати найскладніші питання**», її політичній та інтелектуальній еліті потрібно чітко усвідомити, що Україна ідентифікує себе з цивілізаційним суб'єктом історії й сучасності та все більше стає ним. Саме тому Україна як партнер **відстоює свої національні інтереси, а не обслуговує чужі**.

Інша річ, що однієї мрії про цивілізаційну суб'єктність і навіть волі до неї замало для **набуття** цивілізаційної суб'єктності. Потрібна не лише щоденна робота відстоювання національних інтересів та протидії загрозам і недружнім впливам, а й інноваційне втілення українського цивілізаційного проекту в його економічних, політичних і духовно-культурних вимірах.

Така стратегія національної стійкості потребує зосередитися не тільки на викликах, що провокують (і яких треба уникати) або загрожують (і які треба нейтралізувати), а й на тих конструктивних викликах, відповіді на які розвивають країну до рівня справжнього цивілізаційного суб'єкта.

Формуючи стратегію зовнішньої національної стійкості, важливо усвідомлювати не тільки інтереси, а й **цінності**, які в конкретний момент сповідує влада, що ухвалює стратегічні рішення. Особлива роль у цих процесах випадає лідерів країни. Під час побудови ефективної стратегії національної стійкості врахування цих **світоглядних і психологічних факторів** набуває надзвичайної ваги, адже це не лише збереже незалежність України, а й буде посилювати її суб'єктність. ■

НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ:

ФЕНОМЕН НАРОДНОЇ РАДИ ТА ДЕЯКІ УРОКИ ВІД ЇЇ ОЧІЛЬНИКА АКАДЕМІКА ЮХНОВСЬКОГО

Ігор Мриглюд
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
гол. наук. співроб. Інституту
фізики конденсованих систем
НАН України,
м. Львів

Олександр Іванків
канд. фіз.-мат. наук,
заступник директора
з наукової роботи Інституту
фізики конденсованих систем
НАН України,
м. Львів

24 серпня 2021 року – велике для кожного українця свято – 30-річчя незалежності держави Україна. Подія вистраждана, виборювана впродовж століть багатьма поколіннями українців, котрі всякчас були переконані в своєму праві спілкуватися рідною мовою, самостійно вирішувати свою долю і мати власну історію, гідну поваги серед інших народів Європи та світу. Були серед них воїни, готові йти на смерть, тверді духом провідники, які вселяли надію в перемогу, та мільйони трударів, котрі вірили, виховували дітей і робили все, аби надія не згасала навіть у часи повної зневіри. І ось на початку 90-х минулого століття на мапах світу знову постала держава Україна, що відродилася як той фенікс після періоду руйнацій, заборон мови та нищення усього національного, розстрілів і голодоморів.

Так уже трапилося, що в нашому житті день незалежності України в значній мірі асоціюється з постаттю академіка **Ігоря Юхновського**. Попри те, що Ігор Рафаїлович – наш учитель і наставник, він привніс у звичне для нас коло спілкування і роздумів цілком новий аспект, пов'язаний із державотворенням і громадянським обов'язком.

Наприкінці 1980-х після десятиліть явних і прихованих репресій, нищення всього національного та насаджування ідей про «нову радянську людину», андроповських намагань «закрутити гайки» і горбачовських намірів одягти стару та криваву імперію в шати демократії, гласності та гуманізму, теренами СРСР почав ширитися смертельний для компартійного клану дух свободи. З наростаючою силою у тих чи інших містах, регіонах і республіках насильно зіпленої країни виникали острівці спротиву, котрі швидко розросталися. У травні 1985 року після отримання дозволу спецслужб повернувся в Україну **В'ячеслав Чорновіл**. У грудні 1986 року звільнено з заслання академіка **Андрія Сахарова**. Навесні 1988 року спочатку Львів, а за ним і всю Україну сколихнули перші політичні мітинги. 3-го червня в актовому залі Академії наук Литви було створено ініціативну групу Литовського громадсько-політичного руху «Саюдіс». Наприкінці червня цього ж року утворено Українську Гельсінську Спілку, яка стала позиціонувати себе як перша в УРСР офіційна політична сила, опозиційна до Радянської влади. У 1989 році народними депутатами СРСР стають від Академії наук СРСР академік **Андрій Сахаров**, а від України відомі фізики **Сергій Рябченко** (Київ) та **Іван Вакарчук** (Львів). 8–10 вересня 1989 року в конференц-залі Київського політехнічного інституту пройшов установчий з'їзд «Народного Руху України за перебудову», навколо якого об'єдналися люди різних політичних переконань – від ліберальних комуністів до осіб, що сповідували ідеї інтегрального націоналізму. Головою Руху став **Іван Драч**, а секретаріат Руху очолив **Михайло Горинь**.

З кінця 1980-х років життєпис І.Р. Юхновського дуже тісно переплітається з визначальними для всіх нас подіями, що відбувалися в процесі становлення сучасної Української держави.

Зі спогадів І.Р. Юхновського*: «Вхід у політичну діяльність у мене відбувся не відразу – спочатку сталося об'єктивне усвідомлення неминучого розпаду СРСР і створення незалежних держав. Ця переконаність, що СРСР розпадеться, була тоді у мене національно-логічною, без надрику. Усе те, що відбувалося у Львові наприкінці вісімдесятих, проходило на двох рівнях. Перший – бурхливі мітинги, люди йшли на них масово. Відомі шістдесятники **Чорновіл**, брати **Горині**, **Ірина Калинець** й інші – задавали сильний тон і вони дуже збурили Західну Україну, тамтешнє українське населення.

*Тут і далі спогади І.Р. Юхновського приведені за книгою:

І.Р. Юхновський. Вибрані праці. Політика. Львів: В-во Львівської політехніки, 2010. 566 с.

То була одна сторона діяльності, яка запалювала людей до свободи. Піднявся люд, притиснутий національно і соціально радянською системою. Цей вибух був потужний.

Другий рівень – влада у Львові: обком, міськом, – на той час ще досить сильна. І була відповідна реакція влади. А ще була необхідність у тієї влади радитись. Отже, з'явилася група людей, яка спонукала владу до уступок, до сприяння, бо силові структури тоді теж не дрімали. До цієї групи, що впливала на владу, входили **Роман Іваничук, Роман Федорів, Ростислав Братунь, Михайло Голубець** і я. Кожного з цих людей запалено внутрішнім вогнем побудови держави. Як вони розумно говорили! Кожен каже щось інше, з іншого боку. Уявляєте, наскільки сильним це був вплив на владу. То був прояв принципу вдосконалення, бо розумне слово, яке я до вас кажу, це позитивна інформація, яку ви сприймаєте. Слідом за нами – маси інтелігенції, яка до того часу була радянською інтелігенцією, яка нас слухала і поважала, яка уміла пристосуватися до радянського способу життя і була дуже обережною спочатку. Учені, лікарі, інженери, директори заводів. Тому цей другий рівень, друга хвиля була не менш результативною, не менш потужною. Хоч вона була відірвана від першої хвилі, особливо на початку».

Ігор Юхновський уже був відомим науковцем і активним громадським діячем. Він утворив Малу академію наук у Львові, яка стала першою в Україні, сприяв відродженню і розвитку національної скаутської організації України «Пласт», організував і став співголовою Львівського обласного Меморіалу, був членом Львівської крайової ради і Великої ради НРУ. Як делегат Установчого з'їзду НРУ в своїй промові він висловив ідею про живий ланцюг від Києва до Львова в День Злуки, як символ єднання всіх українських земель. Спокійною й тихою мовою він умів переконувати багатотисячну громаду на мітингу чи своїх опонентів у тиші їх кабінетів.

Закономірним наслідком стало обрання І.Р. Юхновського у березні 1990 року (зі значною перевагою) народним депутатом Верховної Ради УРСР (згодом – Верховної Ради України першого демократичного скликання) по Червоноармійському виборчому окрузі № 263 міста Львова. У 65-літнього академіка розпочався новий і надзвичайно продуктивний період державотворчої діяльності.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: «...раптом у долю досить успішного фізика ввірвалася політика й подарувала досить рідкісну в житті людини можливість – бути присутнім і самому брати участь у народженні й розбудові рідної держави. І зараз я вже й не знаю, що ж для мене найголовніше у житті – фізика чи політика? Мабуть, це риторичне запитання».

Попри монополію компартії на засоби масової інформації, близько чверті депутатських мандатів на цих перших за радянської влади виборах, які відбувалися на альтернативній основі, отримали представники демократичної опозиції. Парламентській більшості з комуністів і консерваторів (так звана група «239») протистояв «Демократичний блок», до якого увійшли 111 депутатів (із 442). Слід зауважити, що вибори до Верховної ради України 1990 року відзначалися високою активністю громадян (явка 85 %) і за їх результатами Верховна рада оновилася на 90 %.

Ігор Рафаїлович згадує: «Коли нас обрали до Верховної Ради, перед засіданням ми, депутати від різних областей,

зустрілись у Спілці письменників України, яка на той час була потужною силою. Думаю, лише тому, що у Києві було дуже сильне ядро національно зорієнтованої свідомої інтелігенції, молодечі національні пориви Західної України мали певний сенс. Верховодив **Іван Драч**. Я вперше тут побачив **Івана Зайця, Сергія Головатого, Ларису Скорик** ... Вирішили утворити Демократичний блок, мене обрали одноголосно головою. Не знаю чому так сталося. Можливо тому, що мене майже ніхто не знав, можливо тому, що я був єдиний академік серед усіх присутніх. Так почалася фактична робота у Верховній Раді».

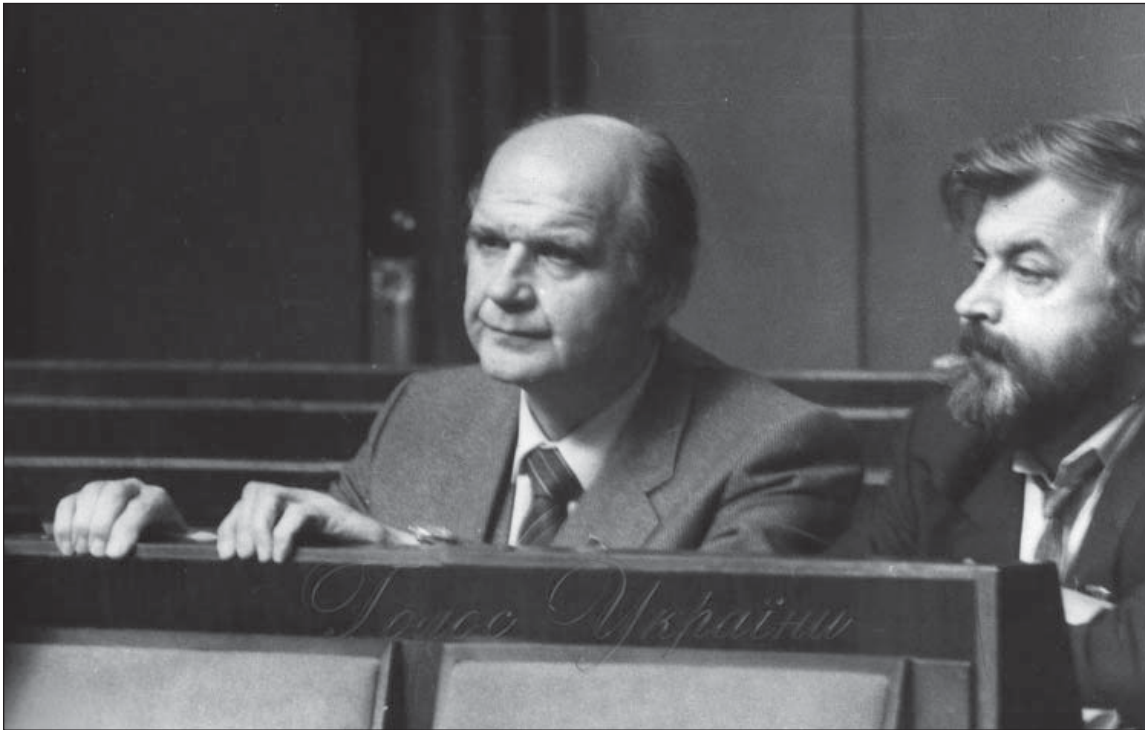
Манера поведінки Юхновського у Верховній Раді сприяла її конструктивній діяльності. Спокійний тихий голос, набутий від діда – священика, та логічні аргументи (з досвіду фізика науковця) робили його виступи значимими, до його думок прислухалися не лише демократи, а й представники групи «239».

Зі спогадів І.Р. Юхновського: «Перегортаючи сторінки засідань Верховної Ради, ви не знайдете різких висловлювань на будь-яку адресу. Я був коректним і терпимим навіть у критичних ситуаціях, і така моя поведінка була цілком щира й природна. Так мене виховали батьки й саме таким чином я намагався згодом формувати навколо себе атмосферу взаємостосунків. Замість категоричного й дражливого «це не так!» я намагався говорити: «За таких обставин це мало б бути так!».

«На мене як на голову Демблоку, безумовно, діяли радикальні революційні особистості. Це, найперше, **В'ячеслав Чорновіл, це Ірина Калинець, брати Горині, Левко Лук'яненко**. Ці люди надзвичайно гостро сприймали все, що відбувалося. І хоч я часто опирався їхній категоричності, максималізму, непоступливості, але своєю великою вірою й переконаністю в своїй правоті, своєю освіченістю та жертвоністю вони справляли сильне враження на людей та й на мене. Основна ж вага в Демблосі, а згодом і в Народній Раді належала київським депутатам. І тон задавали українські письменники – **Дмитро Павличко, Павло Мовчан, Іван Драч** – вони зіграли дуже суттєву роль. Звичайно, і **Сергій Головатий, і Лариса Скорик, і Крижанівський, і Гнаткевич, і Карпенко, і Кислий** – це була дуже сильна група. Також харківська група мене просто вразила – це були добре підготовлені й розумні люди. І **Алтунян, і Валеня, і Мещеряков, і Сухоруков, і Філенко, і Щербина**....

....На початках наша опозиція так і називалася – Демблок. А згодом прийшла ідея нової назви – Народна Рада. Цю нову назву запропонував **В'ячеслав Чорновіл**. Взагалі, Народна Рада не мала би ніякої сили у Верховній Раді, якби нас не підтримували тисячі, десятки тисяч людей, які майже щодня стояли під стінами українського парламенту й гостро реагували на все, що відбувалось у залі засідань».

Інституційно Народна Рада оформилася 6 червня (перша сесія парламенту, що став вищим органом влади в Україні, відкрилася 15 травня 1990 р.) і до неї увійшли 125 народних депутатів (24 – від Львівської області, 17 – від Києва, 11 – від Івано-Франківщини, 10 – від Харківщини, 8 – від Тернопільської області), які виступали, зокрема, за скасування статті 6 Конституції СРСР, рівні права політичних партій, плюралізм усіх форм власності. Головою Народної Ради став І. Юхновський, заступниками голови – **О. Ємець, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, В. Філенко**, секретарем – **Л. Танюк**.

Україні бути!

Ігор Юхновський і Лесь Танюк під час засідання Верховної Ради. Червень 1990 р.

Опозиція взяла під свій контроль сім із 23-х парламентських комісій, а отже голови відповідних комісій були представлені у Президії Верховної Ради (за посадою), що посилювало вплив Народної Ради. Продумані виступи представників Народної ради, що транслювалися по радіо і на телебаченні, сильно впливали на настрої у суспільстві. Позиція суспільства, у свою чергу, додавала ваги всім ініціативам Народної ради, яка могла реально впливати на ситуацію в парламенті. Такий стан справ відіграв визначальну роль у тому, що вже в найближчі місяці Верховна Рада прийняла низку доленосних для України рішень.

Як згадує І.Р. Юхновський: *«Їх було чоловік сім чи вісім, але це було чи не основне ядро Народної Ради. Отож, знаючи постановку задачі, знаючи закон чи питання, що виноситися на обговорення, я розподіляв між членами Народної Ради виступи: ось ти по цьому питанню маєш сказати таке, а ти по цьому питанню маєш сказати інше, а ти по цьому питанню ще інше... Я лише визначав напрямки виступів, а от зміст виступу вони розвивали самі. І це було дуже розумно, оригінально, бо вони були мудрі люди. Ви знаєте, коли вони всі виступили, то, мимоволі, всі депутати проймалися серйозним ставленням. А беручи до уваги ще й виступи наших радикалів, було видно, що ми – і гостра група, і розумна група. І ми на цьому суттєво вигравали».*

Одним із найвагоміших досягнень першого року роботи цієї Верховної Ради стало прийняття **Декларації про державний суверенітет України**. 11 березня свою незалежність проголосила Литва, активно почали готуватися до відновлення незалежності Латвія та Естонія. 12 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет РРФСР прийняв 1-ий з'їзд народних депутатів РРФСР. Вона встановлювала всю повноту влади РРФСР у вирішенні питань державного і суспільного життя, окрім тих, що можуть добровільно передаватися у відання союзного центру.

При цьому проголошувалося, що РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і відповідним законодавством. 28 червня Верховна Рада УРСР почала обговорювати питання про державний суверенітет України, але вже за кілька днів 63 народних депутати на чолі з головою парламенту **В. Івашком** виїхали до Москви на з'їзд КПРС. На вимогу Народної ради, яку підтримали і члени групи «239», їх намагалися відкликати з Москви. 11 липня В. Івашко надіслав заяву про свою відставку, оскільки прийняв пропозицію М.С. Горбачова зайняти посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Такий крок В. Івашка деморалізував комуністичну більшість, що зрештою посприяло опозиції при підготовці й прийнятті більш радикального тексту Декларації. Головою Верховної Ради став **Л.М. Кравчук**.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: *«Я вважав, що майбутня Декларація має базуватися на трьох основних принципах. Ось вони: державність України як результат самовизначення української нації; народ України, що складається з людей різних національностей, які населяють її територію, є єдиним, пріоритетним носієм влади у державі; все, що знаходиться в межах територіальних кордонів, є власністю народу України. Ці питання були мною порушені і знайшли відображення в Декларації. І хоча над нею працювала, перш за все, спеціальна комісія, враховувались також думки ширшого кола депутатів. Я теж мав у цій роботі певний вплив, прагнув, щоб вона велася логічно».*

Далі на порядок денний вийшло питання про механізм реалізації Декларації про державний суверенітет України. Ігор Рафаїлович одним із перших зрозумів, що Декларація не має сили закону. В результаті ним був запропонований проєкт Закону «Про економічну самостійність України», ідея якого була підтримана Кабінетом міністрів УРСР. Новий проєкт Закону «Про економічну незалежність Української РСР» був схвалений парламентом і набрав чинності 4 серпня 1990 р.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: «Було усвідомлення, що кінче треба прийняти закон про економічну самостійність, саме Закон. І я написав перший варіант закону. Він складався фактично з однієї фрази: «Закон про економічну самостійність України: земля, води, повітря, все, що знаходиться на території України і все майно, що знаходиться всередині тих територій, є власністю народу України. Від імені народу України цією власністю розпоряджається тільки Верховна Рада України». Це був такий закон. Я його подав, і він пішов у Верховну Раду. У той же час в Кабінеті Міністрів готувався відповідний закон, написаний за всіма вимогами юридичної практики економічної самостійності. Я долучився до роботи над цим законопроектом. ...І Закон «Про економічну самостійність» Верховна Рада прийняла. Отже, ми мали Декларацію про незалежність і Закон про економічну самостійність. Україна, якщо не юридично, то фактично стала незалежною. Закон про економічну самостійність зробив Верховну Раду розпорядником усього майна. Тобто ми дуже швидко доповнили Декларацію Законом про економічну самостійність. Якимось так сталося, що цей закон не популяризується, менше про нього знають, а насправді саме він розв'язав руки Урядові, дав можливість створювати міністерства, а ті міністерства мали право забирати всі підприємства під свою юрисдикцію. Тобто ми фактично тоді утворили Українську державу».

Виконавча влада в Україні вперше за багатолітню історію отримала право приймати самостійно важливі рішення. Для прикладу: саме після ухвалення Закону про економічну самостійність за поданням Президії АН УРСР уряд почав ухвалювати рішення про створення нових академічних інститутів. І першим у цьому ряду став Інститут фізики конденсованих систем, створений у вересні 1990 року.

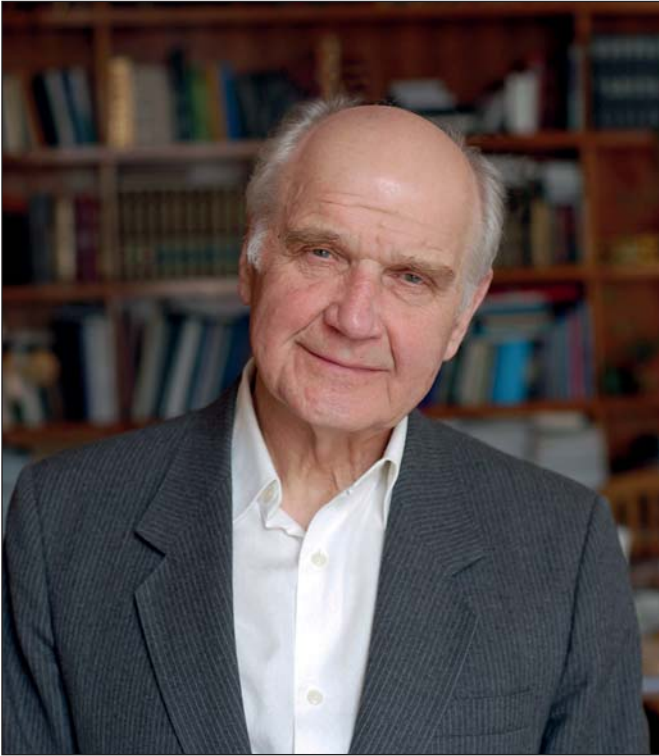
2 жовтня 1990 р. у Києві на площі Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності) студенти розпочали голодування – акцію ненасильницької громадянської непокорі, яка пізніше отримала назву «Революції на граніті». Ініціювали цю акцію Українська студентська спілка Києва та «Студентське братство» Львова, а згодом до них долучалися інші організації. Основною ідеєю акції була незалежність України. Студенти висунули основні п'ять вимог. Головними вимогами молоді були: недопущення підписання нового Союзного договору; перевибори Верховної ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року; проходження військової служби юнаками-українцями винятково на території республіки; націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ; відставка голови Ради міністрів УРСР **Віталія Масола**. 17 жовтня Верховна Рада проголосувала за постанову, яка задовольнила низку вимог студентства. Є у цій постанові й такі слова: «...Спрямувати всі зусилля Верховної Ради УРСР на стабілізацію політичної й економічної ситуації в республіці на побудову правової суверенної Української держави, прийняття нової Конституції республіки, і поки цього не досягнуто, укладення Союзного договору вважати передчасним».

23 жовтня Верховна Рада (попри спротив комуністів) прийняла Закон «Про зміни і доповнення до Конституції Української РСР», який із більш ніж піврічним запізненням, порівняно з рішенням 3-го з'їзду народних депутатів СРСР, скасував статтю про «керівну і спрямовуючу» роль компартії. На території УРСР проголошувалося верховенство українських законів, що стало ще одним кроком до реальної незалежності.

Ігор Юхновський згадує: «... коли тепер починаю згадувати події тих буремних, тривожних, але чудових років, то приходжу до висновку, що поведінка молодих людей під час «Революції на граніті» й поведінка вже мільйонних мас під час «Помаранчевої революції» мали однаковий характер – можливо, специфічно український характер – вони відчували свою правоту, відчували, що за ними правда й справедливість, тому були впевнені в своїй перемозі. Хоч на перший погляд для усвідомленого й такого могутнього руху студентів не було передумов, адже ніколи досі українські студенти не об'єднувалися якимось єдиним корпоративним духом і не виступали проти влади. Очевидно, це пояснюється тією унікальною атмосферою, котра була створена перебудовою: йшов бурхливий процес формування не тільки нових державотворчих процесів, а й формувалися нові характери, нові ідеї, нові взаємостосунки. Почався інтенсивний процес самоідентифікації нації. А розпочали цей процес, як і годиться, студенти. Те, що відбувалось тоді із голодуванням студентів на площі, було, мені здається, яскравим показником специфічності української нації. Ця специфічність проявлялася у наполегливості й у ввічливості. Те, що Київ, кияни дуже допомагали студентам, що вся міліція фактично співчувала студентам, але не тому, що її змусили, а тому, що її, міліцію, заставили матері, дружини. Тобто, рівень природної моральності української нації, незважаючи на відсутність довгі десятиліття церкви, релігії, незважаючи на агресивну антирелігійну пропаганду, войовничу ідеологію, котра пропагувала нетерпимість, залишався високим».

Паралельно розвивалися події, що мали на меті будь-якою ціною реанімувати імперію під гаслами горбачовської перебудови «згори». Так 17 березня 1991 р. відбувся єдиний в історії СРСР референдум, що був ініційований рішенням 4-го з'їзду народних депутатів СРСР і на який було винесене питання «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Цей референдум не був підтриманий у Вірменії, Грузії, Литві, Латвії і бойкотований в Молдові та Естонії, де його проводили лише в окремих регіонах, зокрема з компактним проживанням російськомовного населення. В Україні за наполяганням «Народного руху за перебудову» додатково було включене питання «Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». При явці 83,5 % в УРСР позитивно на перше питання відповіло 70,2 % опитаних, а на друге – 80 % відповідно. Таким чином, в УРСР фактично було легітимізовано дві різні форми союзної держави.

Не можна забувати, що всі ці демократичні процеси супроводжувалися не лише шаленим спротивом системи на рівні кожної з республік, але й проявами кровавих репресій на союзному рівні. Так, для прикладу, 9 квітня 1989 р. в центрі Тбілісі після кількох днів протесту проти сепаратизму в Абхазії і на підтримку незалежності Грузії союзна влада застосувала війська для розгону демонстрантів. Загинуло 19 людей, 16 з них – молоді жінки. Більше чотирьох тисяч осіб отримали поранення і постраждали від тисняви, газу чи ударів саперними лопатками. Вночі 13 січня 1991 р. радянські військовики з використанням бронетехніки розпочали штурм Вільнюської телевежі та телецен-

Ігор Юхновський
Герой України, академік НАН України

тру – важливих об'єктів Литви, яка проголосила відновлення незалежності. Їм протистояли беззбройні цивільні люди, загинуло 14 литовців, понад 140 осіб отримали поранення. Відчувалася небезпека і в Україні. Так, відомими в парламенті стали слова депутата з Миколаївщини **М. Башикірова**, який в дні Революції на граніті заспокоював своїх колег-комуністів: «Не волнуйтесь – все это скоро кончится, но сколько трупов будет, сколько трупов!». І депутати-комуністи мали підстави вірити в такі заспокоєння».

Наслідуючи приклад РРФСР, 3 липня 1991 р. Верховна рада УРСР внесла зміни в законодавство, що впроваджували пост Президента Української РСР, і призначила вибори на 1 грудня 1991 р. У ніч на 19 серпня в Москві було створено так званий Державний комітет із надзвичайного стану (відомий як ГКЧП) і розпочався путч, який очолили вищі керівники союзного центру. Вже 19–20 серпня голови 8-ми обласних виконкомів, які контролювали комуністи, а також керівництво Кримської АРСР визнали владу ГКЧП. І тут знову проявилася воля Народної Ради, зокрема її очільника І.Р. Юхновського, які зуміли втримати керівництво республіки від поспішних дій.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: «Першого ж дня відбулося бурхливе засідання Народної Ради в Спілці письменників України. Дуже добре себе повів Драч, він одразу організував усі національні партії й рухи, й вони повністю перейшли під керівництво Народної Ради. Народна Рада фактично очолила весь національно-визвольний рух. На той час я перейнявся ідеєю скликання позачергової сесії Верховної Ради (чергове засідання мало розпочатися аж у вересні, й на дотримання цього графіку до останнього наполягав Кравчук). Треба сказати, що Кравчук був дуже в делікатному становищі, його охороняли представники силових структур, керовані з Москви. І фактично він був беззахисним. Єдиний захист, який він мав – це його особистий револьвер

у шухляді. В разі небезпеки він нічого не міг би зробити. І в тих обставинах він проявив вершину своєї гідності. Врешті, ми його змусили скликати позачергову сесію Верховної Ради. На той час було зрозуміло, що в Москві штурм не вдався, провалився.

Скликання призначили на 24 серпня. Адже потрібно було підготувати всі документи, це була наша ініціатива. Так сталося, що апарат Верховної Ради чомусь не готував документів, і от **Ємець, Філенко, Стецьків** організували підготовку всіх документів на сесію Верховної Ради. Ми готували проект Закону Верховної Ради про проголошення Незалежності України – Закон готував **Левко Лук'яненко**. Ми підготували проект Закону про заборону Комуністичної партії й про націоналізацію усього майна Комуністичної партії – це два таких дуже важливих законопроекти, і ми підготували проект порядку денного засідання».

Від 23 серпня 1991 р. Президія Верховної ради УРСР засідала майже постійно. Аналізувалася інформація з Москви, з регіонів і, головне, від російського парламенту про арешт **В. Івашка**, про перепідпорядкування армії російському керівництву, про опломбування приміщень ЦК КПРС тощо. Ці події сприяли утворенню тимчасового блоку з Народної ради і частини групи «239», який згуртувався навколо **Л.М. Кравчука**. Як результат – поставлений 24 серпня на голосування Акт проголошення незалежності України було схвалено конституційною більшістю народних депутатів. 26 серпня Президія Верховної Ради видала Указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України», а 30 серпня, коли створена Президією комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності КПУ.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: «Почалася підготовка до тієї визначальної сесії (24 серпня). Звичайно, свої доповіді я писав дуже швидко, а винятково значущі промови переписував декілька разів. Я відчував, що моя промова – це наріжний камінь всієї нашої законодавчої праці, що я маю проголосити Закон про Незалежність України, що це такий момент, коли вирішується доля мого народу. Я маю конче проголосити Закон про заборону Комуністичної партії, це я знав. І все це було пов'язане з тим, що я повинен був когось лаяти: людей, котрі підтримали ГКЧП, комуністів і т.д.

Але я відчував, що проголошення незалежності України у Верховній Раді України є необхідним, але не достатнім. По-перше, я був глибоко переконаний в тому, що найперше треба заборонити Комуністичну партію, бо якщо ми не заборонимо, а Єльцин поступить набагато радикальніше, то все комуністичне «болото» перейде в Україну, і тут буде Українська комуністична республіка на зразок колишнього СРСР. Треба конче заборонити комуністів для того, щоби люди позбулися комуністичної наляканості. Я розумів, що проголошення незалежності України є ненадійним наміром, бо існує ще Радянський Союз, бо Верховна Рада СРСР денонсує постанову Верховної Ради України. ...Нараз сяйнула думка: все це має бути затверджене референдумом. Світовий досвід підштовхнув мене до думки про референдум. Якщо буде референдум і народ підтвердить своє бажання жити в незалежній Україні, Україну вже ніхто не знищить».

Таким чином, у конструкцію перших законодавчих актів, які за наполягання Народної ради в умовах, коли демократична проукраїнська частина парламенту перебувала в

меншості, все ж вдалося прийняти, була привнесена знову ідея народовладдя через референдум. Це був необхідний і, водночас, ризикований момент, важливий у стратегічній перспективі. Пригадаємо, що ще менше ніж пів року перед тим було проведено інший референдум, який підтримав ідею союзної держави. Тому, очевидно, що в цієї ідеї одразу ж з'явилися серйозні супротивники.

Зі спогадів І.Р. Юхновського: *«Навіть досить категоричний спротив із приводу ідеї референдуму Лариси Скорик, з якою на той час ми були в дуже тісній співпраці, мене не зупинив. Власне, ідею референдуму демократи між собою широко не обговорювали. Можливо, окремі люди з поваги до мене не вважали за потрібне дискутувати цю тему, бо ніхто мені різко не заперечив. Пізніше я довідався, що В'ячеслав Чорновіл виступив досить різко проти референдуму, що це не потрібно, що це може дати негативний результат. Все ж я усвідомлював, що референдум треба провести разом із президентськими виборами. Проведення референдуму в такий час буде цілком логічним, бо людина, яка хоче стати президентом держави, захоче, щоб це була незалежна держава. Це була цілком моя ідея, і я мав вийти на трибуну Верховної Ради з цим положенням».*

У постанові Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», яка було прийнята 24 серпня 1991 р., є пункт: *«1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності».* До певної міри він став ключовим завданням на найближчу перспективу, бо позитивне рішення на референдумі відкривало шлях до міжнародного визнання України як незалежної держави і знімало тягар зобов'язань щодо майбутньої союзної держави з центром у Москві. Тому цілком природним став наступний крок І.Р. Юхновського із закликом до колег взяти активну участь у президентській кампанії і максимально використати її для просування ідеї незалежної України.

У перших президентських виборах 1 грудня 1991 р. взяли участь шість кандидатів: **Володимир Гриньов, Леонід Кравчук, Левко Лук'яненко, Леопольд Табурянський, В'ячеслав Чорновіл, Ігор Юхновський**. Усі вони підтримували ідею незалежної України і працювали на референдум. Уже в першому турі переміг Л.М. Кравчук, який набрав майже 62 % голосів. Ще 4 % голосували проти всіх або ж їхні бюлетені виявилися недійсними. Тоді ж у рамках всенародного референдуму за підтримку прийнятого парламентом Акту проголошення незалежності України висловилося 90,3 % виборців (у референдумі взяло участь 84 % громадян, занесених до виборчих списків). Референдум усунув будь-які сумніви щодо легітимності факту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Як згадує Ігор Рафаїлович: *«Після приголомшливих результатів референдуму почалася лавина визнання незалежності України державами світу».* 8 грудня 1991 р. Президент Росії **Борис Єльцин**, Президент України **Леонід Кравчук** і Голова Верховної Ради Республіки Білорусь **Станіслав Шушкевич** у Біловезькій Пущі підписали угоду, в якій констатовано факт припинення існування СРСР.

Народна Рада, яка репрезентувала демократичні сили у Верховній Раді першого демократичного скликання, фактично припинила своє існування уже в період президентської кампанії. Як одну з причин цього експерти називають те, що ключові особи не змогли домовитися про єдиного кандидата на виборах Президента.

Та чи міг перемогти у той час такий кандидат? Це питання, як і інше питання з цього ж ряду – чи могли б дострокові вибори до Верховної Ради на вимогу студентів суттєво змінити перебіг подальших подій?, – залишається без абсолютної обґрунтованої відповіді. Історія не любить слова «якби». На такі теми говорять, зазвичай, експерти й політологи. Наш варіант відповіді – *«Ні!»*. Проте усі шість претендентів на найвищу посаду в державі у тій чи іншій мірі працювали на те, щоб на референдумі про незалежність України більшість сказала *«Так!»*. Зрештою відомо, що **Мойсей** 40 років водив євреїв по пустелі і помер, не діставшись святої землі. Отримав він від Бога Десять заповідей на горі Синай і знав, що робить. Мали вирости нові покоління свідомих громадян, готових йти далі...

Народна Рада за свою півторарічну історію існування гідно пройшла свій шлях і, діючи в меншості, добила законодавчого закріплення статусу України як незалежної держави. На картах світу заново постала держава Україна. Народна Рада своїм прикладом заклала традиції й основи сучасного парламентаризму в Україні, що передбачають засади консолідації навколо поставленої цілі, вміння переконувати опонентів і досягати максимально можливого в політиці. Україна пройшла цей етап безкровно і зі значним запасом міцності. Керівництво Народної Ради змогло згуртувати практично всі демократичні сили задля досягнення великої мети. В єдності сила!

Говорячи про роль Ігоря Рафаїловича Юхновського у розбудові сучасної Української держави, слід зазначити, що після описаних вище подій йому вдалося зробити ще багато чого вагомого й корисного. Він працював і у Верховній Раді, і в Державній Думі, і в Кабінеті Міністрів, і на громадській ниві. Керівник високого рангу, який опікувався силою-силенню різноманітних проблем, він завжди мав свої особисті завдання і пріоритети.

Проте ключовим гаслом, що об'єднує всю цю діяльність у цей період є його слова *«Я будував державу»*. Це стосується і його роботи над Основним законом, і багатолітніх зусиль із аналізу переваг і недоліків різноманітних галузей української економіки з відповідними рекомендаціями для уряду, і творення Українського інституту національної пам'яті та Всеукраїнського об'єднання ветеранів, а також організації в парламенті Комісії майбутнього. Бо сучасна держава – це модерна економіка, що успішно інтегрована у світовий ринок праці; це народ із власним почуттям гідності за свою історію, культуру, науку та мову; це своя візія майбутнього з амбітними цілями та завданнями. Але, насамперед, сучасна держава – то достойні та високоосвічені громадяни, які розуміють свою місію на планеті Земля.

Для нас Ігор Рафаїлович Юхновський – це унікальне поєднання в одній особі пам'яті про минуле і реалістичного бачення майбутнього, широкий світогляд, логічний і водночас дуже оригінальний спосіб мислення. І ще – це яскрава особистість, здатна вчитися все своє життя без спочинку. Всі ці риси зробили його відомим вченим, активним громадянином і громадським лідером, а також видатним та ефективним державним діячем, який, незважаючи на свій вік, продовжує активно працювати, давати розумні і корисні поради.

Жити у *«сродній праці»* – у цьому чи не найголовніший урок Юхновського для своїх сучасників. ■

І сів він зерно добірне
У ґрунт добрячий.
Повиростали – не спокійні
І не ледачі.

Надія Чорноморець

СІВАЧ РОЗУМНОГО Й ВІЧНОГО

До 90-річчя академіка НАН України Івана Дзюби

Для мене велика честь та приємність від імені Редакційної колегії та Редакції журналу «Світогляд» вітати високодостойного **Івана Михайловича Дзюбу** зі знаковою ювілейною датою.

З роси та води Вам, дорогий Ювіляре, здоров'я на довгі літа, радісного спілкування з родиною, колегами та друзями. Будемо раді бачити Вас серед авторів «Світогляду» з Вашими далекоглядними та високопрофесійними міркуваннями про сучасну Україну та світ.

Микола Григорович Железняк – директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України – запропонував з нагоди Вашого ювілею підготувати короткі замальовки на різні теми нашого з Вами спілкування. Зважаючи на вплив, який Ви, шановний Іване Михайловичу, заслужено маєте на всіх українців, я вибрав тему «Дзюба і я», водночас усвідомлюючи різномасштабність та неспівмірність цих імен: Іван Дзюба – непересічна особистість, багатогранний вчений-гуманітарій і я – представник точних наук, астроном. Про Івана Дзюбу можна говорити як про людину, яка небезуспішно намагалася пробудити національну свідомість українців. Адже його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація» була (якщо використати аналогії з астрономії) як вибух Наднові у Всесвіті. Гнівний памфлет як краво і потужно висвітлює усі пороки радянської системи в тодішньому Союзі.

Свідомі українці (говорю і про себе також) відчували нагальну потребу не пристосовуватися до умов такого викривленого у національно-культурному сенсі життя і почали відмовлятися бути перевертнями.

Але мені знадобилося ще багато років, щоб відважитися стати на цей новий національно-свідомий шлях. З одного боку, багатолітні традиції західноукраїнської родини ніби й сприяли такому поступу. Проте прагнення вирватися з умов злиденного життя та досягнути достойного місця в науці не давали мені відкрито виступати проти владної системи того часу.

Цю систему я успішно використовував для власного самовдосконалення, а потім – для розвитку Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР та поступу науки в Україні взагалі. «Сповідь» про ці часи можна знайти в автобіографічній книзі «Мое земне тяжіння» (у 2 томах, виданої ВД «Академперіодика» в 2015 р.). І тільки в часи «горбачовської перебудови» у мене вже вистачило мужності «дослухатися до Дзюби». Тому й відважився у 1990 році очолити в системі АН УРСР Комітет з науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном (від 1994 р. – Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України).

На завершення скажу, що впродовж багатьох років (аж до більш близького знайомства) Іван Михайлович Дзюба був для мене далеким манливим сяйвом Наднові та дороговказом на шляху до усвідомлення моєї національної ідентичності.

За це низький уклін Вам, шановний і дорогий Іване Михайловичу. ■

Ярослав Яцків
академік НАН України

Про Івана Дзюбу написано чимало, переважно – це цікаві й глибокі спостереження, що певною мірою розкривають «феномен Дзюби». Однак процитуємо **Мирослава Поповича**: «...а головне про Дзюбу й не сказано». Напевне, потрібно ще немало часу, аби ми, котрим випала щаслива можливість спілкуватися з Іваном Михайловичем, змогли осягнути, що він, як сказав **Вадим Скуратівський**, «рішуче випередив усіх своїх сучасників». Випередив не лише в прогнозуванні поразки СРСР, а й в «усвідомленні загрози у сфері культури і політичної та інформаційної свободи», про що він, як завжди мужньо й прямо каже в наші дні, бо розуміє, що «майбутнє України – як України: зі своїм минулим і своїм майбутнім, а не як уламка «руського мира» – знову опиняється під загрозою». Але Дзюба не був би Дзюбою, якби не продовжив: «Та хай це додає нам не лише гіркоти й болю, а, над усе, сили працювати задля буття собою: у світі, де кожен або Є СОБОЮ, або ЙОГО НЕ СТАЄ».

Микола Железняк
канд. філ. наук,
директор Інституту
енциклопедичних досліджень
НАН України,
м. Київ

Немає потреби переказувати біографію Івана Михайловича (див. статтю в Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ)), бо за датами його життєвого й творчого шляху годі сподіватися побачити справжнього Івана Дзюбу. Нагород він не шукав, посади намагався всіяко уникнути, слави не прагнув. Перефразовуючи **Євгена Сверстюка**, скажемо, що, працюючи коректором в «Українському біохімічному журналі», піднімав проблеми, які були не під силу сотням людей та титулованим академікам.

Якось газета «Світ» звернулася до декого з науковців НАН України із запитанням: «Який сон він (вона) хотів би побачити у Новорічну ніч?». Іван Михайлович відповів, що хотів би побачити себе обкладеного книжками, у печері, далеко від суєтності світу, аби була змога увесь час читати й писати. Оце – справжнє прагнення академіка Івана Дзюби. Він, очевидно, давно б це й зробив – пішов би у «внутрішню еміграцію», за словами **Ліни Костенко**, однак обов'язок та почуття власної відповідальності за долю України не дає йому цього зробити.

Звідки ж ця незбагненна енергія, виняткова обдарованість й така ж феноменальна працездатність та гідна подиву ерудиція?

Іван Дзюба народився на Донеччині, в україномовному краї. Саме так – в україномовному, бо в ті часи, як згадує Іван Михайлович, «скрізь у побуті панувала українська мова». З його спогадів дізнаємося, як він любив маму, батька, бабусь і дідусів, як йому було гарно гостювати в них серед чарівної природи, що була контрастом до робітничого селища, куди переїхали чи, як пише Іван Михайлович, втекли батьки, рятуючись від голоду. Коли читаєш спогади І. Дзюби про його дитячі роки, то мимоволі спливають картини **Довженкової** «Зачарованої Десни».

У одному з численних інтерв'ю (нині він зізнається, що не любить їх давати) Іван Михайлович говорить, що не раз замислювався над часом і обставинами, «коли в мені Україна «пробудилася» і завдяки чому «пробудилася», й приходить до переконання (знову ж таки майже як у Довженка): «І ось ми, хлопчак і дівчатка, на березі, за хутором ставок великий, ми на березі ставка купемося, гріємося на сонечку, а десь по другий бік далеко-далеко ідуть дівчата і співають: "Коло греблі шумлять верби, що я посадила..." І так мені та пісня запала в душу, щось таке зродила, що потім вона весь час мені згадувалась, у якісь моменти – оце враження, оцей ставок, і десь далеко дівчата, яких не видно, але чути, ця пісня і ці слова. І чомусь мені думається – це, мабуть, дуже наївно, це собі я надумав, мабуть, – але мені чомусь здається, що якби не лягла на дитяче серце ота далека щемлива пісня, то так би я міг і життя прожити, не доторкнувшись глибиною душі до того, що є Україна».

ДОТОРКНУВСЯ ДУШЕЮ ДО УКРАЇНИ

До 90-річчя академіка НАН України Івана Дзюби

Дзюба-школяр – типовий учень свого часу, що жив життям тисяч радянських дітей з їхніми «вагомими» проблемами, великими й маленькими радощами, успіхами й невдачами. Однак у тих же спогадах звертає на себе увагу одна деталь: Іван (дідова наука!) дуже багато читає, веде щоденник, записує, конспектує, а ще з власного бажання їздить навколишніми селами і читає лекції про міжнародне становище. Згадуючи це нині, Іван Михайлович дивується, що міг збирати небайдужу, зацікавлену аудиторію, і пояснює це відсутністю газет та інших джерел інформації. А я б додав: і його вмінням (очевидно, вже тоді йому це було притаманне!) говорячи на будь-яку тему, глибоко тим перейматись, вкладати в сказане частинку своєї душі, розуму та серця. Вже тоді Іван Дзюба почав *«сам себе творити»*, *«здобувати самотужки»*, це були його гімназії, це були його *«Гарварди й Оксфорди»*!

Пригадую, як, завітавши в черговий раз в Україну в середині 90-х років минулого століття, професор **Аркадій Жуковський** запропонував академікові **Ярославу Яцківу**, голові Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном (далі КНК) зробити *«невеличку, на 3–4 томи, енциклопедію як доповнення до Енциклопедії українознавства»* (ЕУ-1, ЕУ-2). На його думку, така енциклопедія мала б охопити період 80–90-х років ХХ століття, насамперед роки горбачовської перебудови та незалежності України, містити статті про всі події та явища новітнього часу, інституції, наукові та мистецькі напрями, а також відомості про відомих людей України.

На час оприлюднення ідеї про створення ЕУ-3 (так тоді планували назвати видання, яке нині відоме українцям і світові як ЕСУ – Енциклопедія Сучасної України) Аркадій Іларіонович входив до складу КНК. Я запропонував йому запросити Івана Михайловича до роботи над ЕУ-3. Аркадій Іларіонович був у захваті від ідеї залучити до участі в роботі над енциклопедією Івана Дзюбу, як він говорив – *«найбільшого нашого розуму»*. Тоді я ще не знав, що називаючи так Івана Дзюбу, Жуковський послуговувався назвою статті Дзюби про **Григорія Сковороду**.

20 років тому, 6 квітня 2001 року, виступаючи на загальних зборах Національної академії наук України з доповіддю *«Національна енциклопедія України – пріоритетний академічний проект ХХІ ст.»*, Іван Дзюба говорив про підготовку і видання Української універсальної енциклопедії (Національної енциклопедії України) як

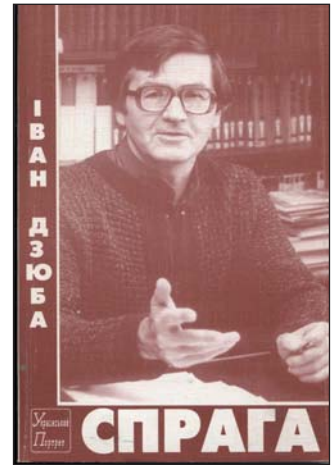
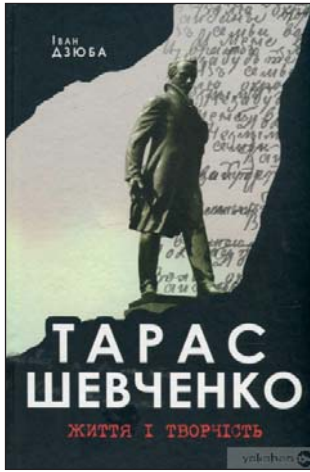
«найвищого узагальнення і систематизації суми наших знань про світ і про себе, як свідчення інтелектуального і культурного потенціалу нашого суспільства, нашої здатності до саморепрезентації в сучасному, перенасиченому світовому інформаційному просторі та спроможності по-сісти належне місце в світовій культурній взаємодії». На його думку, універсальна енциклопедія завжди вважалася найвищим культурним продуктом кожної нації, доказом наукової респектабельності та зрілості суспільства. Він був і залишається свідомим того, що *«Україна повинна цей доказ дати»*!

Нині (та, очевидно, й завжди так було) є багато людей, здатних «співати» про що завгодно й на всі – потрібні на даний момент – лади. Але Івана Дзюбу відрізняє від них особиста причетність до того, про що говорить. Я не раз чув, як він спересердя казав, що вже не може так часто говорити на ту чи іншу тему (скажімо, про українську мову), однак все одно пише, виступає, дає інтерв'ю, піднімаючи кожного разу все нові й нові аспекти цієї теми, вболіваючи щиро, а не «граючи на публіку», пропускаючи проблему через своє зболене серце.

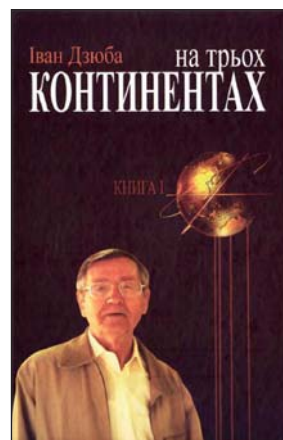
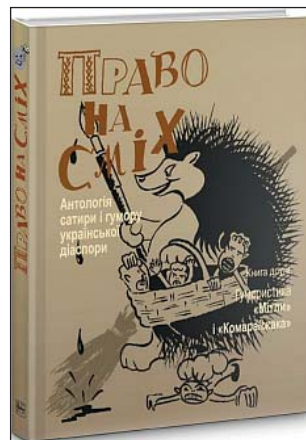
На мою думку, Іванові Дзюбі у своїй книзі *«Тарас Шевченко»* вдалося зруйнувати створений радянським літературознавством образ Шевченка як поета, про якого все відомо, все в його творчості (і сам він!) зрозуміло й «введено» у всі сфери нашого життя. Цю ілюзію Іван Михайлович розвіює простим, але геніальним твердженням: *«Шевченко як явище велике і вічно живе – невичерпний, нескінченний і не з у п и н н и й»*. Останнє хочеться виділити, бо, дійсно ж, Шевченко, як і життя, незупинний!

Ця книга – узагальнення низки глибоких досліджень Івана Дзюби (*«Шевченко і Петєфі»*, *«Шевченко і Хом'яков»*, *«Шевченко і Шиллер: візія ідеального стану суспільства»*, *«Тарас Шевченко і Віктор Гюґо»*, *«Шевченко і Словацький»*), в яких постать Шевченка показана в порівнянні з символами інших націй і інших країн. Іван Дзюба пласт за пластом знімав з образу Шевченка все другорядне, несуттєве, а іноді й неправдиве, перекручене, продиктоване «потребами часу» або й просто невіглаством деяких дослідників.

Не про один десяток українських літераторів (та й не тільки українських) писав Іван Дзюба. Згадаймо лишень кілька його розвідок про **Олександра Білецького**, зокрема ґрунтовну статтю в Енциклопедії Сучасної України,

Іван Дзюба з дружиною
Мартою. 2011 р.

що подають образ визначного літературознавця всебічно, глибоко, цілісно й при тому критично. До речі, своє 90-річчя Іван Дзюба зустрічає книгою про Олександра Івановича Білецького.

У своїх критичних роботах І. Дзюба аналізує, порівнює, характеризує, виокремлює, наголошує, полемізує, визначає і досить часто ненав'язливо, непомітно, але переконливо радить. На жаль, мало хто з «власність імущих» дослухався до порад Івана Михайловича, а даремно, бо якби свого часу почули його, то чимало б гуманітарних проблем сьогодення не стояло б так гостро. Звісно, що зовсім уникнути їх, з огляду на геополітичне становище України й «братні обійми» північно-східного сусіда, ми не змогли б, однак були б більш готові до тих викликів, які особливо гостро постали перед Україною в друге десятиліття ХХІ століття.

Діапазон наукових інтересів Івана Дзюби широкий і не лише в сфері української культури. У творчому доробку Івана Михайловича – низка досліджень про літератури інших народів, і я вважаю, що його завжди цікавило не лише українське, а й світове літературне життя, та й не тільки літературне. Сказав своє слово Іван Михайлович Дзюба й у кінематографії. Це не лише його блискучий нарис про світову велич **Олександра Довженка** («Світовий контекст естетики Довженка», 1998) та душевна, лірична розповідь про свого друга **Сергія Параджанова**, а й кілька статей про історію та сьогодення українського кіно (до речі, й російською мовою), одна з яких надрукована в російському

журналі «Искусство кино». Це є ще одним аспектом творчості Івана Дзюби – популяризація здобутків української культури в Росії, у таких журналах, як «Дружба народов», «Новый мир», «Вопросы литературы», де особливо багато друкувався у другій половині ХХ століття.

Я пригадую, як натхненно і скрупульозно працював І. Дзюба над статтею для ЕСУ про Башкортостан. Здавалося б, що тема далека для гуманітарія, але Іван Михайлович підготував фундаментальну, фахову статтю-дослідження про цю країну.

Про Івана Дзюбу – сатирика й гумориста – окрема тема. Згадаймо хоча би дописи його Хоми Скептика чи фундаментальну антологію сатири й гумору української діаспори у 2-х томах «Право на сміх», де Іван Дзюба – упорядник та автор Передмови.

Нині у світі для оцінки роботи науковця використовують індекс цитувань, що визначає вплив вченого на світову науку та оцінює проведені ним дослідження. Для гуманітаріїв, особливо українознавців, – це деяка проблема. Не помилюся, коли скажу, що книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», видана українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською, в'єтнамською мовами, має чи не найвищий індекс цитувань серед гуманітарних видань, створених в Україні, а її автор зробив для утвердження України у світі не менше, ніж сотні дипломатів-амбасадорів за всі часи існування держави Україна. ■

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ

До 90-річчя Івана Дзюби, академіка НАН України

Відомо, що найважливіший закон України був прийнятий у ніч із 27 на 28 червня 1996 року. Трапилося це на п'ятий рік після проголошення незалежності нашої держави. Отже, 25 років суверенна і незалежна Україна живе за правилами нової демократичної Конституції.

Конституційна тематика в Україні залишається однією з найбільш запитуваних та обговорюваних в суспільстві. Проекти конституційних змін у парламенті, позиції Президента України з конституційних питань, рішення Конституційного суду України, громадські конституційні ініціативи, нові книги з питань українського і зарубіжного конституціоналізму та багато іншого наповнюють життя держави своїм глибоким, хоча і суперечливим змістом. І це не дивно, оскільки Україна в конституційно-правовому розвитку підійшла до етапу реалізації Конституції на засадах фундаментальних конституційних цінностей як держава, що зробила європейський цивілізаційний вибір і закріпила його в преамбулі своєї Конституції.

Володимир Кампо
канд. юрид. наук,
заступник Міністра культури
України 1993–1994 рр.,
суддя Конституційного суду
України у відставці,
м. Київ

В українській конституційній науці розуміння конституційних цінностей взагалі дуже різняться, а це значить, що серед вчених немає єдиних поглядів, підходів, стандартів щодо їх використання і застосування. Проте *фундаментальні конституційні цінності*, як і *конституційні принципи* (поділ влади тощо), є чітко визначеними поняттями і їх можна чітко ідентифікувати. В європейській конституційній науці до цих цінностей відносять: 1) *конституційну демократію* з її інститутами і механізмами дії; 2) *верховенство права* з його опорою на природне право; 3) *захист гідності та прав людини* як вершину цих цінностей.

Ідеологія фундаментальних конституційних цінностей формувалася протягом століть, але практичним інструментом вони стали тільки в другій половині ХХ ст. Після того як у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) був знищений фашизм у його основних різновидах, демократичні народи світу для забезпечення свого демократичного конституційного ладу почали шукати більш надійну основу, ніж чисто формальні конституційні акти. Ось тоді й стали в нагоді фундаментальні конституційні цінності, що дали новий імпульс в їх подальшому конституційному розвитку, наприклад була запроваджена доктрина «*живої конституції*» тощо.

Відомо, що після Другої світової війни не всі звільнені від фашизму народи стали вільними і могли будувати своє конституційне життя на основі фундаментальних конституційних цінностей. Наприклад, у республіках, що входили до складу Радянського Союзу, перехід до державного врядування на основі даних цінностей фактично розпочався після офіційного припинення його існування у 1991 р., хоча й надто повільно. Народи країн Балтії (Естонія, Латвія та Литва), Грузії, Молдови та України стали на шлях розбудови незалежних, демократичних держав, а невдовзі балтійські держави стали членами НАТО та Європейського Союзу (далі – ЄС). Грузія, Молдова та Україна також готуються до вступу в НАТО та ЄС, де фундаментальні конституційні цінності є однією з головних умов.

Перехід до реалізації фундаментальних конституційних цінностей завжди є непростим. Для цього, насамперед, потрібні глибокі знання. Крім конституційно-правових дисциплін потрібні знання економіки, історії, культурології, філософії та інших гуманітарних наук, які є базовими для формування і розвитку даних цінностей.

Очевидно, що чим глибші та ширші ці знання про зазначені цінності, тим продуктивнішою стає практика їх реалізації.

В Українській РСР в умовах тоталітарного радянського режиму 1960–1970-х років обговорення питань фундаментальних конституційних цінностей було започатковано дисидентами-шістдесятниками, які виступали як демократична громадсько-політична опозиція. Це були представники різних гуманітарних професій, які до проголошення незалежності України у 1991 р. вели активну боротьбу за свободу, демократію та права людини. Не маючи належного доступу до європейської і світової літератури щодо даних цінностей, але спираючись на об'єктивні закономірності соціально-культурного розвитку демократичних народів та історичний досвід українського народу, вони використовували набуті знання як доказ переваг демократії над тоталітаризмом.

Серед дисидентів-шістдесятників особлива роль належить **Івану Михайловичу Дзюбі** (1931 р. н.), уродженцю донецького краю, який на початку 1970-х років став їхнім неофіційним інтелектуальним лідером. У 1960-і роки, навчаючись в Інституті літератури Академії наук тогочасної Української РСР, Іван Дзюба заявив себе як талановитий літературний критик. Заслужений авторитет він завоював завдяки геніальному памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), в якому піддав гострій критиці сталінські перегини державної радянської політики щодо культури взагалі та української мови зокрема.

Фактично у цьому памфлеті І.М. Дзюба висунув перед керівниками Української РСР питання про те, чи готові вони відійти від сталінізму у питаннях культурної політики та забезпечити реальну рівноправність культур. Виявилось, що ні, а відтак у 1973 році радянські правоохоронні органи під вигаданими приводами застосували до Івана Михайловича політичні репресії. Проте і в таких складних морально-психологічних умовах він зберігав свою гідність людини і вченого та працював на рідну українську культуру й майбутню незалежну державу.

У середині 1960-х років боротьба зі сталінізмом в СРСР практично припинилася, оскільки тоталітарна радянська влада зрозуміла, що це може привести до краху самої соціалістичної системи. Врешті-решт так і сталося після спроби Генеральним секретарем КПРС **Михайлом Горбачовим** (1931 р.н.) її «*перебудови*», яка виявилася утопічною і на межі 1980–1990 рр. привела до краху системи соціалізму як в СРСР, так і в країнах Центральної та Східної Європи. Настав час, коли почали втілюватися й по-справжньому працювати творчі ідеї та концепції правозахисника І. Дзюби, зокрема щодо фундаментальних конституційних цінностей, які він продовжував розвивати й вдосконалювати.

Свої погляди на дані цінності І.М. Дзюба, який 1991 року став академіком НАН України, формував у межах своїх культурологічних досліджень, які складають його значний науковий доробок. На превеликий жаль, українські вчені-конституціоналісти мало цікавляться його ідейними поглядами, не розуміючи того, що тільки адаптовані до української культури та свідомості доктрини фундаментальних конституційних цінностей, що частково прийшли до нас із Заходу, можуть успішно втілюватись у життя. Власне, цим і займався Іван Михайлович практично всі роки – до і після проголошення незалежності, і за що йому велике спасибі.

Виходячи з того, що в академіка Івана Дзюби дуже цікаві підходи окремо як до захисту гідності людини, так і до її прав, доцільно ці питання розглянути роздільно. Питання верховенства права і конституційної демократії як фундаментальних конституційних цінностей є в доробку Івана Михайловича. Про це пізніше.

Отже, не дивлячись на величезний у часі творчий шлях (більше 60 років) академік Іван Дзюба не залишився у полоні своїх старих поглядів радянської доби, коли завдання було просте, але майже недосяжне – завоювати незалежність України. Іван Михайлович завжди працював так, щоб бути попереду свого часу й прогнозував розвиток України на одне-два покоління наперед. Його євроцентричні погляди на фундаментальні конституційні цінності виконали не тільки ідеологічну місію, але й працюють, образно кажучи, на реалізацію Угоди про асоціацію України та ЄС 2014 р., яка стала можливою завдяки Революції гідності 2013–2014 рр.

Як саме Іван Михайлович характеризує конституційні цінності, що вважаються фундаментальними?

Гідність людини

Філософія гідності людини – від часів **Томи Аквінського** (1225–1274), засновника цієї філософії – і до наших днів залишається однією з найважливіших та найактуальніших проблем людства. Гуманітарні науки (насамперед правові) постійно звертаються до цих проблем та дають свої висновки і рекомендації (наприклад, [1]). Особливо важливо, що до обговорення питань про гідність людини долучаються представники й інших гуманітарних дисциплін крім правових.

Ці питання завжди хвилювали академіка Івана Дзюбу, який зі своєї позиції соціальної справедливості характеризує зокрема гідність простої української людини. Так, у своєму виступі на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року в Києві він поставив питання про духовне відродження українців та їх гідності. Тому, що «її [гідність – **В.К.**] *топчуть злидні, її гнітять реальна – всупереч усім законам і Конституції – безправність перед чиновниками всіх рівнів; її на власній землі принижують непрохані, а на жаль, і прохані візитери ... А на чужих землях тисячі й тисячі громадян незалежної України стають нещадно експлуатованими заробітчанами...*» ([2], С. 181).*

Звичайно, що у пригнічення гідності української людини винна Система, успадкована від тоталітарних радянських часів, яка тільки у 1961 р. (!) закріпила у цивільному праві поняття захисту гідності людини, але до публічного права, що регулює відносини держави та особи, воно так і не застосовувалося. У незалежній Україні нібито знято табу на право захисту гідності людини, яка постраждала від чиновника, бо діє стаття 3 Конституції України, що відносить дану цінність до числа найголовніших у державі. Проте розуміння цієї статті чиновниками різних відомств залишає бажати кращого, оскільки соціально-психологічні рудименти зазначеної Системи ще зберігають свою силу.

Слід віддати належне об'єктивності академіку Іванові Дзюбі, який вважає, що всі недоліки державного захисту гідності української людини доповнюються ще й тим, що люди не бачать самих себе. Тому поки «*ми не побачимо головного, найнебезпечнішого ворога – в самих собі, нам*

фактично нічого не допоможе» ([2], С. 182). Цей ворог в нас самих – це правовий нігілізм, традиції Чорної ради, що спотворюють традиційні українські цінності, а також провінціалізм, хуторянство, непотизм, корупція, алкоголізм, наркоманія, ігроманія та інші прояви моральної та культурної деградації особи.

Практично за відродження гідності української людини треба неухильно боротись як на державному, так і на суспільному рівні з використанням політичних, культурних, правових та інших засобів. Особлива відповідальність за це відродження лежить на судових органах, які повинні в кожному випадку порушення прав людини чиновником примушувати відшкодовувати громадянину крім матеріальної ще й моральну шкоду за посягання на його гідність, оскільки остання є основою кожного окремого з цих прав. Так робить Європейський суд з прав людини і загальні та конституційні суди у країнах конституційної демократії. Коли українські суди почнуть це також робити, довіра до них громадян зросте багаторазово. Звичайно, що нашим загальним судам, вихованим у душі юридичного позитивізму, потрібен перший поштовх у цьому напрямку, який можуть дати відповідний парламентський закон або рішення Конституційного суду України.

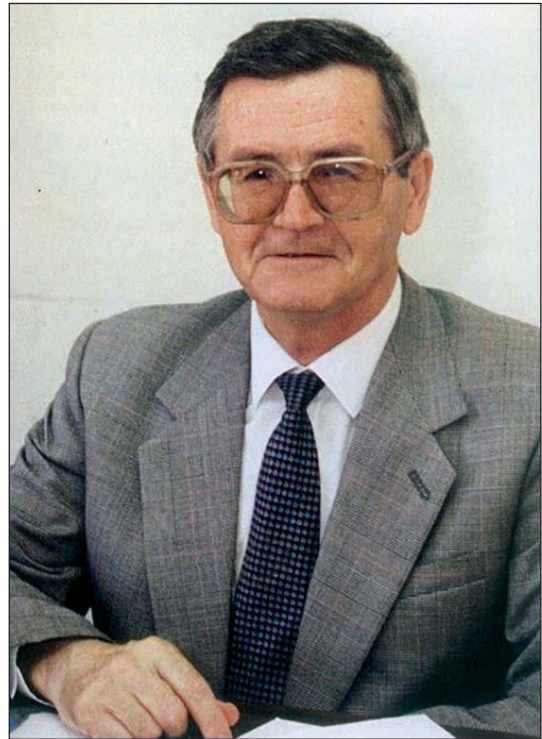
Отже, піднявши питання про гідність української людини, академік І.М. Дзюба актуалізував це питання і дав поштовх до його нового теоретичного осмислення і практичних висновків.

Права людини

Відомо, що в юридичному сенсі ці права базуються на гідності людини і складають разом з нею один правовий інститут. Очевидно, що вивчення стану поваги і захисту гідності людини в будь-якій демократичній країні не вичерпує питання даного інституту. Потрібно також аналізувати й проблеми реалізації прав людини, насамперед конституційних прав і свобод. Проте з іншого боку, аналіз цих проблем не може обмежуватися лише правознавством, оскільки існують й інші їхні аспекти: соціологічний, політологічний, історичний, а також культурологічний.

У вченні академіка Івана Дзюби про українську культуру знаходимо зв'язок між культурою і правами людини. В Україні ідея прав людини має глибокі історичні та морально-етичні корені, що ведуть до часів формування ліберально-демократичної філософії **Михайла Драгоманова** (1841–1895), **Сергія Подолинського** (1850–1891), до Конституції УНР 1918 року та інших демократичних конституційних актів і документів. Характерно, що в тоталітарні часи тогочасна Українська РСР ратифікувала ряд міжнародних пактів з прав людини, зокрема Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.). Звичайно, що ратифікація цих актів була фіктивною, бо їх ніхто не думав виконувати, про що Іван Михайлович міг переконалися, коли його безпідставно намагалися притягнути до кримінальної відповідальності за стандартним обвинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді.

На думку Івана Михайловича, в Україні існує *«асиметрія в розумінні свободи і демократії, прав людини, коли фундаментальні соціальні права і свободи не мають того*

Іван Дзюба
Герой України, академік НАН України

ореолу, що сказати б, «вербальні». Тим часом у реальному житті для більшості людей свобода від злиднів і голоду важливіша за інші свободи, а право на працю важливіше за будь-які інші права» ([2], с. 179). Звичайно, що право на працю та інші соціальні права і свободи для українців надзвичайно важливі, проте якщо у них не буде громадянських і політичних прав, від реалізації яких залежать перші, то тоді у них може не бути прав і свобод взагалі.

У доповіді на конференції «Особливості розвитку німецьких літератур у XX столітті» 3 липня 2002 року академік І. Дзюба зазначив, що *«спрут бюрократії душить людину»*. Таке враження у нього склалося під впливом ідей австрійського культуролога і політолога **В. Крауса** (1895–1970). Далі Іван Михайлович знаходить у цього автора замкнуте коло у відносинах бюрократії та людської маси, розірвати яке, на його думку, зможе сила, яку він називає *«відродженням особистості»* ([2], с. 217).

Ідеї відродження особистості та гідності української людини дуже близькі для І.М. Дзюби, який бачить у них шлях до духовного, соціального та економічного відродження України. Проте його турбує те, що *«роль оборонців трудового людю намагаються – і не без успіху – перебрати противники незалежної демократичної України... Вони ж цинічно одягаються, і в одезі захисників демократії та прав людини – ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини»* ([2], С. 107–108).

Так було, але сподіваємось, що більше так не буде, бо після Помаранчевої революції та особливо після Революції гідності ті, хто брав участь у політичних репресіях проти українців за тоталітарної радянської доби, більше до влади не мають доступу.

Тепер же треба подолати головну причину масового невикористання і незастосування українцями прав і сво-

бод – пережитки державного патерналізму, низьку правову і політичну культуру. Наші громадяни до сих пір на виборах переважно голосують серцем, а не розумом, окремі з них піддаються на підкуп хитрих кандидатів у народні представники. Тому потрібно нарощувати потенціал української поліетнічної культури, програму розвитку якої знаходимо у працях академіка Івана Дзюби.

Верховенство права

Верховенство права означає зверхність природного права над позитивним правом, а також – прав людини над правами держави. Доктрина природного права як базису позитивного права поки що слабо розробляється українською юридичною наукою, за окремими винятками. Головна причина цього – панування школи юридичного позитивізму в українському праві, що й гальмує суспільний запит на дану доктрину.

У свою чергу зазначений позитивізм є панівним тому, що в громадській думці сильні пережитки докапіталістичних і постсоціалістичних суспільних відносин, що не вписуються у доктрину модерної України. Органам державної влади нерідко важко приймати нестандартні рішення в інтересах громадян і суспільства, щоб не бути звинуваченими у зловживанні владою, корупції, розбазарюванні коштів та інших кримінальних гріхах. Ці звинувачення використовуються в цілях антиреклами та в ідеологічній боротьбі з різними політичними силами.

У працях академіка Івана Дзюби ми не знаходимо прямих звернень до верховенства права, але побічно він виявляє зацікавленість до окремих його проблем. Так, розробляючи вчення про українську культуру, він фактично закладає умови для розвитку природного права, що визнається Конституцією і законами України як джерело правового регулювання.

По суті природне право є органічним середовищем для розвитку правової системи демократичного типу та засобом її перманентного очищення. Тому проводячи, зокрема, реформу судово-правової системи, держава, як це не парадоксально звучить, має особливо дбати про розвиток української поліетнічної культури. На її розвиток треба виділяти не 0,5–0,6 % державного бюджету, як є нині, а мінімум 2–3 %, як це прийнято в демократичних країнах. Адже саме через культуру народ фактично творить підвалини природного права, а відтак й самої Конституції. Малокультурний народ не може створювати якісне природне право, а тому йому потрібне просвітництво, наука, культура та освіта.

Сьогодні стало навіть модним говорити про верховенство права як про певну панацею для вирішення соціально-економічних та інших проблем українського суспільства. Десь це справедливо. Однак між культурою та верховенством права існує певне протиріччя, яку розкриває у своїх працях академік І.М. Дзюба, коли критикує різні відступи від закону та правопорядку на практиці.

Конституційна демократія

Дана демократії є однією з вищих її форм у світі, оскільки залежить не стільки від політичних, скільки від конституційних факторів. За конституційної демократії насамперед забезпечується верховенство національної

конституції, а конституційні інститути мають діяти як злагоджений механізм і всі проблеми в державі повинні вирішуватися на основі поділу державної влади та відповідальності її органів і посадових осіб. При даній формі державного врядування юридична й фактична конституція збігаються, а захист гідності та прав людини дійсно стає головним мотивом діяльності демократичної, соціальної, правової держави.

Очевидно, що академік Іван Дзюба у своїх працях не міг обійти тему демократії, яка для нього є принципово важливою. Він вважає, що майбутнє України – це демократія, і вже у 1990 році ставив питання про те, «якою мірою Україна може претендувати на місце у сім'ї європейських демократій і що нам заважатиме у цьому» ([2], С. 174.). Звичайно, були думки, що Україні не треба йти західноєвропейським шляхом і що західноєвропейська демократія не гарантує захист від багатьох соціально-економічних й культурних втрат і проблем. Проте академік І. Дзюба відстоював орієнтацію України на західну демократію і це було обумовлено близькістю української та західноєвропейської культур. Уже в 2001 році він впевнено заявляє, що в Україні «з погляду суспільно-політичного устрою перспектива одна – демократія європейського зразка, з урахуванням особливостей українського суспільства, хоч би яким складним і важким був шлях до неї» ([2], С. 156).

Багато українських авторів, у тому числі й конституціоналістів, не завжди бачать зв'язок між західною демократією та соціально орієнтованою ринковою економікою. Що ж до академіка Івана Дзюби, то він цей зв'язок для себе відмітив, але стосовно України вважає, що «за ліберальною риторикою поки що нерідко криється сумна реальність “дикого” ринку доби раннього капіталізму» ([2], С. 156).

Зрозуміло тепер, що ситуація змінюється, але не так швидко, як хотілося б, оскільки цьому великою мірою заважають рудименти докапіталістичних і постсоціалістичних публічних відносин, подолання яких держава не надає належної уваги. На прикладі мовного питання академік Іван Дзюба підкреслює, що «узвичаєна практика тут – вищий закон, рутинна – священна мірка» ([2], С. 415).

Еволюційним шляхом рудиментарні відносини, що припиняють зокрема роль і значення української мови в суспільно-політичному житті, будуть відмирати ще десятки років, тоді як демократична реформа соціокультурної сфери, на мою думку, прискорила б даний процес. Це також стосується й більшості мов національних меншин, які через дієві рудиментарні традиції не можуть зайняти своє законне місце в житті суспільства.

Отже, крім відповідного законодавства з подолання зазначених рудиментарних відносин, про що вже йшлося, потрібна також широкомасштабна державна програма, що включала б правову, насамперед конституційну, просвіту для різних груп дорослого населення, інформаційні заходи, видання відповідної популярної літератури, випуск кінофільмів тощо. Дана програма – не самоціль, а засіб прискорення соціокультурного розвитку українського суспільства, в якому надто сильними є процеси деградації окремих груп громадян.

Що ж стосується шкільної та студентської молоді, то в середній школі для попередження рудиментів докапіталістичних і постсоціалістичних публічних відносин варто запровадити вивчення основ економіки і правознавства з

першого і до останнього класу. Цим буде закладено фундамент економічної та правової культури учнів сучасного українського суспільства, що також стане гарантією розвитку соціально зорієнтованої ринкової економіки та конституційної демократії. І незалежно від того, де будуть працювати випускники шкіл, їх належні соціокультурні орієнтації сприятимуть тому, що нові традиції (наприклад, писаного права замість звичаєвого, пріоритету національних інтересів над територіальними тощо) будуть витіснені з публічної сфери застарілі традиції.

Академік Іван Дзюба пише, що «головна причина неуспішності демократів – у їхній власній слабкості; вона ж не є лише їхньою виною, а більше наслідком політичної нерозвинутості суспільства» ([2], С. 109). Очевидно, що українське суспільство ще не звільнилося від авторитарно-тоталітарних традицій минулого і на цьому продовжують спекулювати політичні сили, які сповідують недемократичні ідеології.

Демократичні революції у пострадянській період – Помаранчева (2004 р.) і Революція гідності – заклали в Україні новий історичний тренд. Проте їхній морально-психологічний вплив обмежений через засилля все тих же традицій минулого. Звідси труднощі із формуванням стабільних конституційних інститутів, організацією конституційної просвіти громадян, здійсненням соціально-економічних реформ.

Таким чином, підходи та оцінки академіка Івана Дзюби до української демократії – крізь призму західної демократії – заслуговують на серйозну увагу й означають, що, як підтверджує 30-річний досвід незалежного розвитку України, вони науково обґрунтовані. Сам Іван Михайлович від початку його наукової та громадської діяльності був демократом до глибини душі: чи йшлося про його памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [3], чи про співдоповідь на І Всесвітньому форумі українців, чи про працю «Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна» [4].

Ідеологи радянських часів називала Івана Михайловича не демократом, а націоналістом, що було не зовсім правильно. Свого часу письменник і громадський діяч **Іван Багряний** (1906–1963) вважав, що демократія та націоналізм це різні філософії, бо демократ завжди є патріотом, а націоналіст – демократом ні. Проте академіку Іванові Дзюбі не можна відмовити ні в демократії, ні в патріотизмі.

Відомо, що філософ **І. Кант** (1724–1804) у своїх працях не вживав терміну «*правова держава*», але саме його описання характеристик і механізмів функціонування цієї держави дало вченим підстави визнати його родоначальником її доктрини. Так само академік І. Дзюба не вживає до України терміну «*конституційна демократія*», що фактично є синонімом слова «*західна демократія*», але його соціокультурологічні означення останньої дають підстави вважати його одним з перших ідеологів конституційної демократії у пострадянській Україні ([5], С. 30).

Замість епілогу

Звичайно, що дана публікація є лише невеликим пошуковим матеріалом щодо фундаментальних конституційних цінностей як складових соціокультурної доктрини Івана Михайловича Дзюби.

Як відомо, академік Іван Дзюба на захист української людини ставить культуру. Однак за радянських і постра-

дянських часів фінансування української культури не раз було об'єктом скорочень, що завжди викликало занепокоєння у Івана Михайловича. Причини були різні, а суть одна – чомусь вважалося, що виживання інших галузей соціально-економічного життя за рахунок культури нікому не загрожує. Насправді загрожує, та ще й як! Недаремно англійський прем'єр-міністр **Вінстон Черчіль** (1874–1965), коли під час Другої світової війни (!) йому запропонували скоротити витрати державного бюджету на культуру, сказав: «А за що ми воюємо?» Питання про скорочення таких витрат відразу відпало.

Чи є щось вище за багатоманітну культуру українського народу? З точки зору чиновників, виявляється є і це приводить до підміни духовних цінностей матеріальними, а в результаті – країна топчеться на одному місці приблизно останні 20 років. Цей результат, без сумніву, є фундаментальним наслідком недофінансування та безконецних скорочень витрат на українську культуру. Тому маємо те, що Іван Михайлович називає «*дебілізацією населення*», що дуже дорого обходиться суспільству, оскільки впливає на ріст часом надзвичайної злочинності, веде до знецінення моральних, сімейних та інших цінностей. А як люди ставляться до цінності життя і здоров'я, коли масово ігнорують карантинні вимоги щодо боротьби з коронавірусом? Стара звичаєва культура виявляється сильнішою за розум і без масової соціокультурної роботи тут не обійтись.

90-річчя від дня народження академіка Івана Дзюби – найвидатнішого дисидента-шістдесятника, одного з ідейних творців української незалежності та конституційної демократії, неперевершеного літературного критика, літературознавця й мистецтвознавця, громадського і державного діяча нової формації – варто було б відзначати на державному рівні.

Цю коротку публікацію про академіка Івана Михайловича Дзюбу хочеться завершити словами **Тараса Шевченка**, казаними про іншого Івана – першовідкривача українського літературного слова, поета і громадського діяча **Івана Котляревського** (1769–1838). Ці слова, мають пряме відношення й до нашого Героя України (2001 р.):

**Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть. ■**

Література

1. Права людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України)» К.: Юрінком Інтер, 2013. 376 с.
2. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності. Виступ на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року в Києві. К.: Україна, 2006.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Вид. Києво-Могилянська академія, 2010 (рік першого видання 1965 р.). 336 с.
4. Дзюба І.М. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. К.: Криниця, 2003. 141 с.
5. Кампо В. Конституція і становлення конституційної демократії в Україні. К.: Гамазин, 2019. 172 с.

МИКОЛА РУДЕНКО: ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ

*Невільник той,
хто душу не зберіг
і став її двоногою тюрмою.*
Микола Руденко

*19 грудня 2020 року виповнилося 100 років від дня народження
видатного українського письменника, мислителя, філософа, Героя України,
лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, правозахисника
і громадського діяча, одного із засновників Української Гельсінської Групи
Миколи Даниловича Руденка.*

*З цієї нагоди в Києві відбувся урочистий форум, де виступили його колеги зі спогадами,
літературознавці, правозахисники, науковці.*

Олександр Сугоняко
Народний депутат
України,
Красна Слобода – Київ

Глибоке релігійне переживання, яке відбулося в житті **Миколи Даниловича Руденка**, мало особливі для нього наслідки. Після них у його подібні з'явилася на Землі людина, котра, за його словами, «тільки зовні нагадувала його попереднього». Переродження «вродженого» марксиста, «правовірного комуніста», атеїста у віруючого в Бога, вільного українця знайшло своє завершення в цій головній події його життя, яке він назвав «другим народженням». То був 1963 рік. З того часу почалася трансформація штучно введеного зусиллями комуністичної пропаганди «совєтського человека» у вірну Богові, вільну українську людину. Прийняття Верховною Радою УРСР Акту проголошення Незалежності активізувала таке перетворення, воно засвітилося на Майданах, але ще не звершилося. Український народ заблукав, завис у лихолітті епохи постправди з реальною загрозою повного зникнення із Землі. І його може врятувати лише друге народження.

Микола Руденко, легенда ХХ століття, – живий, неймовірно сучасний літературною, філософською, науковою творчістю, всепереможним життєвим досвідом, мудрістю, воскресінням спотвореної богоборчою комуністичною ідеологією свідомості, своїми пророчими передбаченнями, які збулися і збуваються. Як і особистості **Бориса Антоненко-Давидовича**, **Василя Стуса**, **Євгена Сверстюка**, особистість Миколи Руденка своєю життєстверджуючою присутністю в нашому часі дарує Україні та її люду надію.

Ідейний комуніст

Микола Данилович Руденко. Крутий характер. Крутий заміс життя. Вселенська трагедія українського народу ХХ століття була і його особистою людською драмою. Коли Миколі було шість років, загинув батько під час аварії на шахті. Розкуркулення, голодомор, війна і тяжке поранення залишили глибокі тілесні і духовні рани. Вижив. Вижив бойовий офіцер-орденоносець, молодий літератор, вірний **Сталіну** і комуністичній ідеї. Вірний фанатично. Миколу втягло в потік сталінського часу як його ідейного виразника, як того, з кого починалася «комуністична ера». Він – продукт комуністичного живорозтинання людської свідомості, з якої вирізано Бога і Євангелію і замінено Сталіним і Маніфестом компартії. Комуністичній пропаганді вдалося витворити з Миколи Руденка так звану «нову людину» за сталінськими рецептами. «Намагаюся вже з позицій сьогодення збагнути себе тогочасного – і мені не вдається... Мабуть, і справді той куточок людської душі, який відведено Богові, більшовикам вдалося заповнити образом Вождя», – шукав пояснення Микола Руденко свого потрапляння під роковий вплив комуністичної доктрини.

Микола Руденко
(19.12.1920, с. Юр'ївка, Луганська обл. — 1.04.2004, Київ)
український письменник, громадський діяч,
засновник Української Гельсінської Групи, Герой України

Чин «праведника компартії»

У ранньому дитинстві прийшли до нього перші думки про Всесвіт, про сенс людської появи на світ. У дитячій душі жила віра в Бога, якої згодом позбавить радянська школа. Тоді ж Микола почув поклик слова. У сірий час в сірому просторі шахтарського селища другої половини 30-х років йому йшли вірші. Їх друкували в піонерській пресі. Участь у літературному конкурсі 1937-го року для учнів середніх шкіл і технікумів УРСР принесла йому, крім особистого знайомства з наркомом освіти **В. Затонським** та знакової зустрічі з поетом **Л. Первомайським**, ще й першу премію. Після війни демобілізований політпрацівник стає новобранцем літературного процесу. Вир «комуністичної ери» виніс його нагору кар'єрними сходами.

Миколі Руденку немає ще й 30-ти, а він уже очолює партійну організацію Спілки письменників України, він – редактор журналу «Дніпро». Кінець 1949 року. Як секретар партійної організації СПУ Руденко не виконує волю НКВД у сталінській справі проти «космополітів». Не виконує та й годі. Центральний комітет КПУ і керівництво СПУ готує над ним показову розправу за «провали» в партійній і редакційній роботі. На засіданні політбюро ЦК КПУ, яким керував тоді перший секретар ЦК **Мельников**, своїм сміливим, чесним і аргументованим виступом Микола Данилович зірвав ці плани. То була нехарактерна для цих зібрань вільна, невимушена промова вільної людини. Він проявив себе як людина, сильна правдою. Непереможно сильна. Проте за вірність собі довелося заплатити обома посадами. Попереду його чекав «черствий хліб творчості».

Що трапилося, чому партфункціонер ідейного фронту пішов проти системи?

Його вчинок був нетиповим для цього середовища. Бюрократ був небайдужим тільки до своєї кар'єри, прагнув до самозбереження, діяв, керуючись покликом егоїзму, маючи на увазі свої особисті інтереси, вигоди, якими він не хотів жертвувати заради вищих цілей. Здавалось би, і перспективний, молодий секретар парткому СПУ мав би діяти так же. Не діяв.

Чому він пішов «проти рожна», знаючи чим це обернеться для нього? Та на це ще потрібні були сили, ще й які?

Совість Руденка-комуніста і його вчинки

Щоб зрозуміти суть його вчинків, згадаймо, що осердям духовного життя людини є саме серце, з якого безпосередньо виникають устремління, бажання й помисли. Коли людина в такі критичні моменти свого життя віддається під його управління, то вона або проявиться у всьому благородстві свого душевного налаштування, мужністю морального героїзму, або викриє перед нами всю негідність своєї особи. І джерело моральних сил – в цьому осерді. Знання ситуації висвітлюють процес здійснення гідного вчинку. Людині природжені не правила і приписи розуму про моральну дію, але саме прагнення, потяг щирого серця до неї.

Моральну чутливість в Руденкові було закладено самою природою. Він змалечку не терпів брехні. У чомусь значному, суспільному був не здатний збрехати: *«Брехня на високому громадському рівні була мене ненависна, як людині релігійній ненависне богохульство»*. *«Будь-яка несправедливість доводила мене, – писав Микола Данилович, – до психічного стресу, до вибуху; я не здатний був контролювати себе, готовий кричати на весь світ, не турбуючись про наслідки»*. Краплини Духу Всесвіту в його серці, прагнення правди розкривалися назовні гідними людини вчинками. Він сімнадцятилітнім публічно повстав проти негідних дій директора школи і вчителів, які стелилися перед синками районного начальства. Вони порушували, – наголосив на зібранні колективу школи Микола, – *«пролетарські принципи справедливості»*, заявивши при тому, що *«ми не схилимо наші пролетарські голови перед новітніми вельможами»*. Він отримав моральну перемогу над директором, а потім і секретарем райкому комсомолу. Розплата – виключення з комсомолу і переслідування НКВС за доносом. Внутрішня чесність Миколи і в цьому протистоянні врятувала його друга, звільнила його самого з пазурів чекістів, відновила в комсомолі. В тому був елемент дива. Такого бути не могло, а було. Так що його перемога на політбюро ЦК КПУ мала свою передісторію, свою моральну основу і своє джерело сили.

Шокуюча правда про «прогресивний соціалістичний лад» була від нього до часу схована провидінням. Коли б Миколі було дано раніше знати, що в небувалий голодомор, який організували не куркулі, і в сталінських катівнях загинули мільйони й мільйони людей то, як пише Руденко, – *«я не дожив би навіть до війни»*. Він щиро вірив у те, що говорив і що робив. Він вірив партії і в комуністичну ідею, які зрослися в його свідомості з його людською, громадянською сутністю, вони стали частиною його самого, його ідентичності і то головною частиною. Совість Руденка-комуніста була чиста і то була його совість.

Прозрівання

Ще й після конфлікту з бюрократією СПУ та після втрати роботи Микола Руденко залишався вірним солдатом Сталіна. Він пише поему про Вождя, яка була перекладена на російську мову і надрукована в журналі «Октябрь». А в душі назрівало відчуття творчої кризи. Спроби знайти якусь посаду натрапляли на глуху стіну. На ньому лежала печать неблагонадійності. Взявся за прозу. Написані в 1950-і роки романи «Вітер в обличчя», «Остання шабля» стали популярними не лише в Україні і забезпечили його сім'ї високий матеріальний добробут. В цей період він нетрадиційним методом позбувся невиліковного, хронічного остеомієліту, який виник після поранення на війні розривною кулею кісток тазу, крижів, нижньої частини спинного хребта. Біль допікав йому всі 15 років після поранення. Так соціальне середовище і біологічна природа Миколи Руденка, образно кажучи, створили сприятливі умови його підготовки до граничного життєвого випробування.

Від 1949 до 1956 року йшло накопичення ним як людиною творчою знань про тіньові реалії «*комуністичного будівництва*»: персональні справи космополітів; вбогість народу і животіння людей в селах під тиском податків; доля безногих інвалідів війни; факти придушення комсомольцями селянських повстань під час колективізації; знищення членів Спілки письменників СРСР, вибори без вибору правління Спілки письменників, затвердженого на Політбюро; долі людей, що пройшли через ГУЛАГи; недоторканність партійного бомонду... Серце і розум теж готували його до духовного перетворення, про яке він згодом напише:

**І повірте мені: найдорожча – вона,
Перемога, яку я дістаю над собою.
Хто це звідва хоч раз, той навіки пізнав:
Не існує у Всесвіті важчого бою.**

Муки народження «нової людини»

Фізична смерть Сталіна розширила простір для чесного думання. «*Всі ми відчували: вмерла одна епоха, має народитися друга. Та нам іще важко було розібратися і в тому, що вмерло, що мало народитися*», – згадував той час Микола Руденко. Охоплені щупальцями спрута, на ім'я «КДБ», люди, як і раніше, боялися підняти голову, а письменники – голос. Життя в СРСР завмерло в постійному очікуванні наказу ЦК. Країна зробилася якоюсь несправжньою.

Наближався XX з'їзд КПРС, який круто змінить життя Миколи Даниловича. Для 36-літнього комуніста смерть комуністичного бога, розвінчаного в закритій доповіді *Микити Хрущова*, стала духовно-інтелектуальним шоком. Совість комуніста Руденка бунтувала – «*я не хотів вірити тому, що мені читали з трибуни зборів*». «1956–1961 роки були для мене, – напише Микола Данилович, – роками повної внутрішньої переплавки,» які «*виливалися в безсонні ночі, ходіння по лезу бритви, пекельні терзання, відчайдушний крик до небес: «Боже! Є ти там чи тебе немає? Навіщо ти зробив людське життя таким нестерпним!*» Відкриті після XX з'їзду факти чорної, пекельної сторони життя в СРСР, невідомі для рядової радянської людини,

що звикла вставати вранці під бравурну музику та пісеньки на зразок «*Утро красит нежным цветом стены древнего Кремля*», поставали в його уяві вакханалією червоного терору.

Ці нові знання потрясли його свідомість, серцевину якої була совість комуніста: «*Я відчував себе похованим під горами трунів, які, виявляється, були щоденною реальністю не тільки на фронті, а й десь у сибірському тилу*». Ні, вірність собі і в цей критичний момент для нього не була проблемою, він до цього був готовим. Як і раніше, ця готовність йшла від серця – центра його духовної вдачі. Відомо, що в подібні моменти життя він чинив гідно, по совісті. Але цього разу свідомість Миколи Руденка була приголомшена. Совість комуніста не бажала приймати як реальність злочини більшовиків – вони руйнували самооцінку особи. Але, з іншого боку, в його свідомості проростав зачаток, який приймав цю правду, не міг не прийняти. «*Я вже не міг бути тим, ким був раніше. В мені народжувалося і визрівало зовсім інше людське «я»*», – говорив про це Микола Данилович. У його свідомості болюче відроджувалося, воскресало осердя інакшої людини, творіння Божого, а не витвору комуністичної проповіді. Пропагандистська ж машина партії продукувала «*советского человека*», робила з юного Миколи і мільйонів його ровесників послідовників *Павліка Морозова*, віруючих у Сталіна і комунізм. Їхня совість, як осердя свідомості людини, формувалася вістю, відомостями творців і виконавців комуністичної ідеї. «*Іншого бога я не бачив – тільки партія була моїм богом*», – ці слова «правовірного» партійця є щирою констатацією його потрапляння в полон ідейної омани. Цей духовний в'язень партпропаганди мусив померти, а Микола Руденко, як людина Божа, мав народитися, звільнившись від ілюзії. Слова «померти» і «народитися» тут мають відношення до свідомості людини, конкретніше до кардинальних змін її осердя – сумління. Творець мав зайняти центральне місце в свідомості.

Цей процес другого народження людини є дивом. Процес перетворення людської сутності можливий лише за умови внутрішньої її готовності до повного, безоглядного, безумовного розриву зі старим, наявності моральної сили на це і бачення нового. Крім того, це нове «я», яке народжувалося, потребувало відповіді на запитання: «*Чому ж це сталося, чому злочини стали можливими?*». Микола Данилович зрозумів, що той комуністичний божок, який формував його свідомість, заклау у теорію комунізму жахливу помилку. Пошук істини потребував колосальних зусиль, психічної енергії і енергії мислі. Світло отриманого знання мало стати благом, внутрішнім скарбом, адже подвиг і самовідданість стають можливими тоді, коли істина лягає нам на серце, стає нашою. Микола Руденко безстрашно поринув у її пошук, шукав помилку в *Марксовій* теорії даної вартості. Він проривався через павутину марксизму до істини, закладеної в християнській символіці про «*п'ять хлібин*». Це проблема планетарного масштабу, яку світ не бачив. Вона постала, волею Неба, перед українцем Руденком: «*У шістдесят третьому році станеться такий злам у моєму житті, що в моїй подобі з'явиться на землі людина, котра тільки зовні нагадуватиме мене попереднього*».

Що ж тоді відбулося? – «*12 серпня 1963 року, зі мною сталося те, чого я, переконаний атеїст, не здатний був навіть уявити*», – пише Руденко. – *Я весь ніби опинився*

у вогненному вирі – моє «я» жило в центрі цього вогню. Ні з чим не можна порівняти блаженства, яке наповнювало мою душу. Ні любов до жінки, ні споглядання рукотворної і нерукотворної краси земної – ніщо й ніколи не дає людині такої повноти щастя... То постала цілісна людина, яка ладно поєднувала в собі земне і небесне навколо сердечної вертикалі правдолюбства».

І то було другим народженням Миколи Даниловича Руденка. Після того він мав йти і робити те, про що йому було даровано попри всі перепони і загрози. І він пішов. Цей шлях позбавив його місця в соціальній ієрархії і отримання матеріальних благ, привів до статусу «особливо небезпечного державного злочинця» засудженого на сім років концтаборів і п'ять років заслання.

... Так народивсь поет, який не став поетом,
Бо істину вбачав на тлі газетних смуг.
З'явилося черевце укупі з кабінетом,
Ще й дача над Дніпром – як визнання заслуг.

Та ви б поглянули, коли те все летіло
(І дача, й кабінет, і навіть давній шлюб):
Поза програмою через недуже тіло
Із мене видерся упертий правдолюб.

І то було моє народження останнє:
Розкована душа із Всесвітом злилась.
Де правда, де райком – вже не було питання:
Круг мене дротяна колючка заплелась.

**Повірите чи ні: я тільки нині знаю
Життя щасливу мить, душі високий злет.
В мені горять слова святим кущем Сінаю
І кличуть і болять, бо нині – я поет.**

М. Руденко. 17.IV 1981,
четвертий рік ув'язнення

На цьому шляху Миколу Руденка чекали ще майже півстоліття плідної, доленосної праці для людей і України:

**Я почував себе, немов
Шматок заліза в горні.
Куріла й запікалась кров,
Слова кипіли в горлі.**

**Був холод, голод і війна.
Тюрма, дрти, параша.
І як я вижив – таїна.
А що зробив – те ваше.**

М. Руденко 18.VII 2002,
менше двох років до відходу туди,
«де світитися Боже обличчя здаля»

Наше, українці. Тільки, на жаль, таке ж наше, як і «наша українська» земля. А без Руденкової життєво-творчої спадщини – ми не ми. Тому й пробуємо запускати окремі її материків в суспільний дискурс. ■

ВІЛЬНІ ДУМКИ З ПРИВОДУ ПОШУКУ ІСТИНИ

Мирослав Гринишин
театральний продюсер
та режисер,
м. Київ

Чи може людина бути вільною в істині? Чи може людина бути щасливою в істині? Готуючи себе до смерті, людина стає щасливішою. Вона триває шлях пізнання великого у собі. В споживацькій моделі людського щастя залишається надто мало місця на простір бути самими собою, де ми є в істині. Каркаси споживацьких моделей значно привабливіші і чарівніші – це як спів сирен під час подорожі Одиссея, який під їх спів забував про все на світі і був не в стані вже керувати. Ми повністю і постійно поглинуті цим зовнішнім співом, що змінює свою тональність щомиті, не даючи нам отямитися та прислухатися до себе. І коли раптом у сні або у стані якогось прозріння чи просвітлення нам все-таки вдається вистрибнути кудись або опинитися десь, то ми позбавляємось вад «ахіллесової п'яти». Ми стаємо на мить щасливіші в істині. Ми бачимо, відчуваємо і констатуємо невидиме та непізнане усіма довкола нас. Але хто у даному випадку є щасливіший: ти чи ті «ми» котрі довкола?

Феномен пережитого просвітлення Миколою Руденком трьох днів стану «ніби у вогненному вирі» – виключно рідкісний для залізобетонної радянської споживацької ідеальної моделі. Тому й виглядав утопією задум відзначити 100-річчя просвітленого Микола Руденка зібранням таких же просвітлених персон у той чи інший спосіб. Причина є у виробленій вже у ХХІ ст. моделі фейкового просвітлення. Коли у повному глузді ти переживаєш якийсь ніби-то стан просвітлення, але він продиктований не внутрішнім твоїм станом (неминучість), а зовнішніми потребами суспільства (мода на духовних вчителів). Це – дія переформатованих співів сирен. І це є знак.

Чи дозволиш ти самому собі жити в центрі вогню? Чи дозволиш ти самому собі бути в центрі блаженства? Адже там відпадає потреба у всіх заслугах, званнях, посадах, матеріальних достатках, друзях, родині, переконаннях, планах тощо. Одним словом – всього, що знаходиться назовні тебе самого. А залишається тільки внутрішнє. Якщо воно справжнє звичайно. Але якщо його немає або воно рейкове, тоді ти спалюєшся вогнем блаженства у попіл, з якого, мов Фенікс, повинна виникнути нова сутність. Але якщо ця сутність знову ж фейкова? Такий собі безкінечний симулякр? Чи ти готовий до такого сценарію? Чи в тебе почнеться панічний страх втратити всього себе зовнішнього? Чи ти готовий стати поряд з феноменом просвітлення Миколи Руденка?

Ти постійно у роздвоєному стані: чорне – біле, добро – зло, Бог – Диявол, правда – брехня, внутрішнє – зовнішнє, видиме – невидиме, раціональне – ірраціональне, суб'єктивне – об'єктивне тощо. Ти постійно в стані дуальності, котра є ключем до просвітлення для виходу зі стану суб'єктно-об'єктної роздвоєності. Але цей ключ є примарним для всіх зовнішніх обставин. Усі ці твої примарні заслуги перед «батьківщиною», самим собою, другом, родиною, коханою людиною і т.д. є петлею, котра стягується навкруг тебе упродовж всього твого життя. Швидкість її стягування прямо пропорційна скороченню шансів отримати внутрішнє просвітлення. Залишається тільки сподіватися на випадок, котрий є цілком спонтанний і може втрутитися у твоє життя цілком несподівано. Тоді ти, заскочений несподіваним поворотом дій у власному житті, змушений пережити перебування власного «я» у вогненному вирі. І, може, тільки тоді тобі відкриється вся сутність речей світу, і ти побачиш, як перед смертю, усі відповіді на запитання. Але чи змінить це тебе? І якщо змінить, то як? Адже вийти за межі дуальності це одне, а жити у цьому стані – цілком протилежне. Це не синонімічні сутнісні поняття. Це – як спортсмен, котрий досяг абсолютного результату у тому чи іншому виді змагань і далі змушений нести цей «тягар» як прокляття. І якщо ти не встиг зафіксувати «слова і думки, що вливалися у тебе без звуків чи зорових образів», тоді ти зникаєш, тобто матеріалізуєшся у загальну зовнішню масу. Якщо ж тобі вдається «фіксація», тоді

ти стаєш безсмертним, тобто тим, хто позбувся дуальності або вийшов поза межі роздвоєності «життя – смерть».

У випадку феномена просвітлення Миколи Руденка такою фіксацією стала його «Енергія прогресу» – економічна праця з відповідями на глибокі духовні запити людства. Ця праця і є ключем феномена просвітлення Миколи Руденка. Розшифровувати написане автором доведеться не одному наступному поколінню, адже шифр знаходиться поза межами дуальності. Там, звідки автор читав рядки «Енергії прогресу» і зафіксував їх на папері. Наш зовнішній світ все сильніше всмоктує тебе в оманливий комфортний споживацький тунель, де щомиті ти перебуваєш віч-на-віч з привидом реальності, котра відбирає тебе від самого себе.

Ти приречений постійно відривати себе, як барон Мюнхаузен, за власного чуба зі стану сну і постійно вляпуватися назад за законами гравітації. І якщо маса твого фізичного тіла незрівнянно мала щодо маси фізичного тіла зовнішньої спільноти, то маса твого духовного тіла під час феномена просвітлення є незрівнянно більшою щодо маси духовного тіла зовнішньої спільноти.

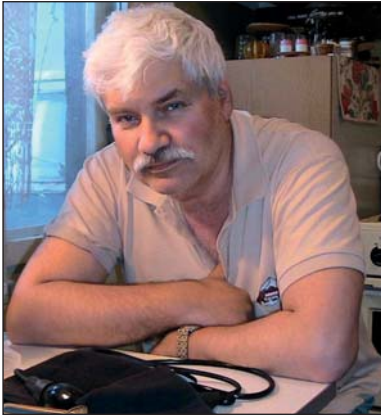
Але з чого складається маса твого духовного тіла? Яка одиниця виміру маси духовного тіла? Чи не складають цю масу сукупність протидіючих тобі зовнішніх обставин? Чи не дивно звучить, що ідеально відшліфована радянська особистість «я» Миколи Руденка раптом потрапляє у вогненний вир блаженства? Це парадокс, котрий не піддається раціональному поясненню. Ірраціональне, трансцендентне, метафізичне, духовне явище? Як там ще можна назвати феномен просвітлення Миколи Руденка? Немає значення, як ти його назвеш.

Сенс феномену просвітлення Миколи Руденка полягає у самому факті просвітлення. І крапка. Ти можеш безкінечно осягати цей феномен, але це ніяк не наблизить тебе до просвітлення в самому собі. Можливо навіть, що це максимально віддалить тебе від просвітлення самого себе. Адже ніхто не знає, що знаходиться там, де відсутні звуки та зорові образи, у самому центрі вогненного виру, окрім того, хто там уже побував і перетворив виняткове феноменальне явище просвітлення для всіх на щоденно звичне для самого себе. ■

Микола Руденко
з дружиною Раїсою.
Початок 2000-х років

ЗАКОН ВСЕСВІТНЬОГО ТЯЖІННЯ У ФОРМІ РАДІУСІВ МОНАД МИКОЛИ РУДЕНКА

Володимир Максимюк
доктор фіз.-мат. наук
пров. наук. співроб.
Інституту механіки
ім. С.П. Тимошенка
НАН України,
м. Київ

Порівнюючи (1) і (3), отримуємо: Щодо константи F_0 , то вона фактично є планківською силою F_p , яка виражається через швидкість світла c та планківську масу m_p і час t_p [3]. М. Руденко відмічає: «Ліва частина рівняння – закон світового тяжіння в ньютонівському варіанті, права – той самий закон, переписаний на радіуси Монад. Речовинних мас у правій частині взагалі немає, отже, нічому притягуватися» [2, с. 84–85].

Кілька зауважень щодо пріоритету формул (3) і (4) та термінології. Очевидно, формула (3) є оригінальною, з неї впливає фізичний зміст константи – це сила, з якою взаємодіють два однакові тіла розміром в Монаду, що торкаються ($r_1 = r_2 = r$). У цитованій вище відомій праці **Л.Б. Окуня** [3] наведено подібний уявний дослід з двома чорними дірами на відстані «порядку» (звернімо увагу на це слово) гравітаційного радіуса (5), що дає для планківської сили запис (6), у якому зі зрозумілих причин використовується не знак рівності (=), а знак порядку (\sim). З цієї ж причини відстань між чорними дірами задається не точно, а «по порядку», причиною чого є двійка в (5) на відміну від (2):

$$r_g = 2 \frac{Gm}{c^2} \quad (5), \quad \frac{Gm^2}{r_g^2} \sim \frac{Gm^2 c^4}{G^2 m^2} \sim \frac{c^4}{G} \quad (6)$$

Щодо термінології: М. Руденко хибно намагався отождествити введений ним радіус Монади з гравітаційним радіусом, що стало приводом критики його з боку фахівців. На свій захист він звертався до монографії **В.Л. Гінзбурга** [4, с. 111]. Дійсно, там автор вказує на непослідовність енергетичного способу виведення формули для гравітаційного радіуса на основі класичної механіки як радіуса тіла, для якого друга космічна швидкість дорівнює швидкості

Микола Руденко запропонував ряд нових світоглядних ідей, парадигм, принципів, моделей. Найважливішою та, очевидно, легкою для розуміння є **парадигма фізичної економії**, яка об'єднує енергетичну теорію вартості з фізіократичним принципом, що «дар Природи. Він загальний для всього людства» [1, с. 70]. Джерелом вартості він вважав сонячну енергію, а мірилом – зерно, тобто теж енергетичну величину. А ось його ідеї світобудови належить ще осягнути. Це – космологічні ідеї, трактування гравітації, геометрична форма закону всесвітнього тяжіння, положення про обмежену кількість структурних рівнів світобудови та інші. Наведемо перелік найцікавіших з його тез з деякими нашими коментарями.

Закон всесвітнього тяжіння у формі радіусів Монад. Микола Руденко оригінально вивів формулу, яка продовжує дивувати фізиків і викликати суперечки. Виведення формули, її трактування, пошук аргументів в енциклопедіях, дискусії з уявними й реальними опонентами займають лівову частину його книги «Гносис і сучасність» [2]. Наведемо суто математичний виклад виведення цієї формули в нашому розумінні.

Для двох тіл, які взаємодіють за законом всесвітнього тяжіння (1), Микола Руденко вводить ним названі **радіуси Монад** (2). Підстановкою мас із (2) в (1) отримується формула закону всесвітнього тяжіння у формі радіусів Монад (3), де константу F_0 Микола Руденко поетично назвав **силою Моносу**:

$$F = G \frac{m_1 m_2}{r^2} \quad (1), \quad r_1 = \frac{Gm_1}{c^2}, \quad r_2 = \frac{Gm_2}{c^2} \quad (2) \quad F = \frac{c^4}{G} \frac{r_1 r_2}{r^2} = F_0 \frac{r_1 r_2}{r^2} \quad (3), \quad F_0 = \frac{c^4}{G} \approx 1.21 \cdot 10^{44} \text{ Н} \quad (4)$$

світла, оскільки класичний вираз для кінетичної енергії $mv^2/2$ не можна застосовувати для швидкостей порядку швидкості світла. А якщо розглянути корпускулу з енергією mc^2 , то для r_g «вийшов би» вираз Gm/c^2 . Умовна форма підкреслює умовний характер викладу. В дійсності автор вважав чинною формулу (5) і наводить її за номером (19) на с. 110 і висловлює подив, що ще **Лаплас** в 1798 р. отримав правильний результат.

Зрозуміло, що виклад (1)–(4) не залежить ні від термінології, ні від формули для гравітаційного радіуса. Згадані непорозуміння ніяким чином не применшують здобутків Миколи Руденка. На наш погляд, геометрична форма закону всесвітнього тяжіння в оригінальній формі радіусів Монад (3) була ним запропонована вперше. Частково подібні міркування Л.Б. Окуня [3] тільки підкреслюють цей пріоритет.

(Від редколегії, **І.Б. Вавилова** – Я пам'ятаю зустрічі із М.Д. Руденком наприкінці 1990-х років, під час яких він доводив правоту своєї моделі тяжіння і світобудови. Ми були в захваті від особистості і широти кола його інтересів (!), але космологічну модель критикували, вважаючи її натурфілософською. Зійшлися на думці, що математичні «ігри» з константами є не тільки захоплюючими, а й піднімають глибшу проблему, чому вони є саме такими у Всесвіті.) ■

Література

1. Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. Видання друге, доповнене. Тернопіль: Джура, 2005. 412 с.
2. Руденко М. Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту). Тернопіль: Джура, 2001. 248 с.
3. Окунь Л.Б. Фундаментальные константы физики. УФН. 1991.161, N9. С. 177–194.
4. Гинзбург В.Л. О Физике и астрофизике. М.: Наука, 1980. 162 с.

ТВОРЦІ НАУКОВОЇ СЛАВИ ІНСТИТУТУ ФІЗИКИ НАН УКРАЇНИ

ОЛЕГ САРБЕЙ.

ПЕРША СКРИПКА ІНСТИТУТУ ФІЗИКИ

Богдан Кияк
канд. фіз.-мат. наук,
доктор екон. наук,
Засл. діяч науки і техніки
України
м. Київ

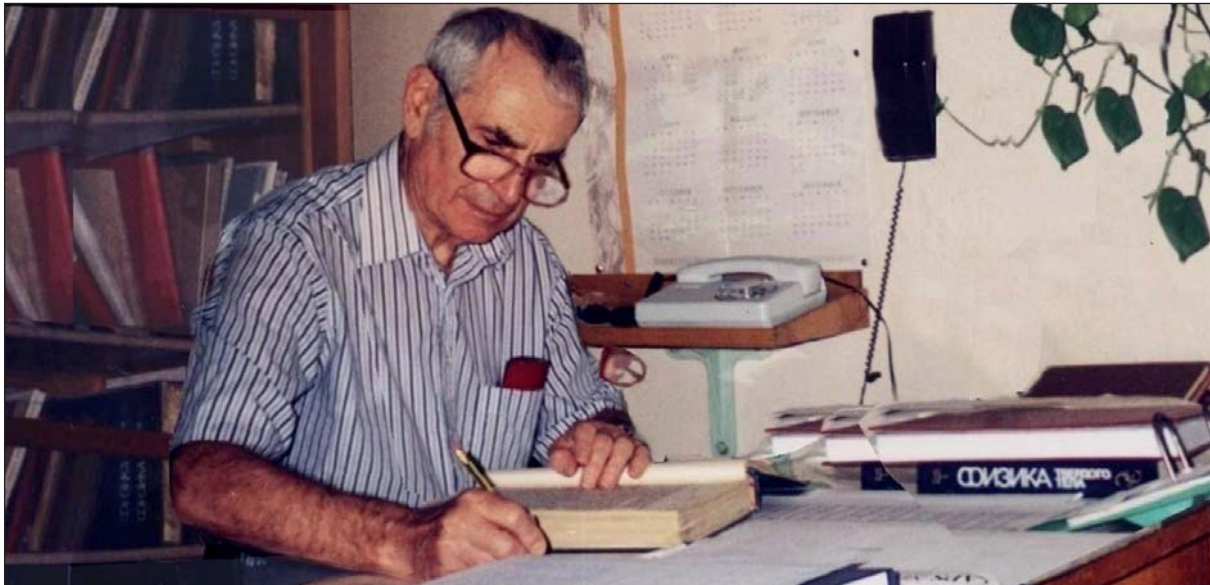
Жовтнєве київське надвечір'я, позолочене західним сонцем і пожевклим листям знаменитих каштанів. Такою красою зустрічає Хрещатик перехожих, які під перестук жіночих каблучків і кулястих каштанів, що падають на брук, поспішають після трудових буднів до своїх домівок.

І в цьому заклопотаному всілякими проблемами людському потоці викликає здивування та й захоплення явно закохана пара – Він і Вона, вже досить солідного віку, взявшись за руки, усміхаючись одне до одного, демонструють свою окремішність та взаємну ніжність. Неспішно ця щаслива пара наближається до філармонії – сьогодні там для них звучатиме знаменита 45-а симфонія *Йозефа Гайдна*, відома як «Прощальна». Інструментальна fuga виконується при свічках невеликим оркестром у складі габоїв, фагота, валторн і струнних, під час якої музиканти один за одним припиняють грати, гасять свічки на попітрах і покидають сцену.

Але для цих двох поціновувачів класики вона буде сьогодні не «Прощальною», а «Зустрічною», бо вони нещодавно знову побачились після тривалої перерви – на перешкоді велика відстань від Києва, де живе й працює доктор *Олег Сарбей* з київського академічного Інституту фізики, до Берліна, де мешкає докторка *Маріон Аше* з берлінського Інституту фізики твердого тіла. Міжнародному тандему науковців України і Німеччини – більше п'ятдесяти років.

А зараз у прекрасній філармонійній залі колишнього Купецького зібрання для них, та й для всіх присутніх, звучить симфонія, її перша частина – *Allegro assai* – лірична, весела й швидка, після завершення якої гучні аплодисменти переходять у припинський антракт, під час якого можна обмінятися враженнями. Він оцінює високу майстерність музикантів – у цьому відчувається його професійний рівень скрипаля, а Вона – у захопленні від зали, де проходить це дійство.

* Цей нарис вперше був опублікований у збірнику: Богдан Кияк. 10 портретів відомих фізиків. К.: Студія реклами «Med», 2015. 168 с.

Професор Олег Сарбей

Те, що Він справжній скрипаль – підтверджують усі друзі та співробітники Інституту фізики, на вечірніх зібраннях яких він завжди дивував їх віртуозною грою. Скрипка завжди поряд з ним – не досконалий витвір Страдиваріуса, а звичайна скрипка, але вона у його руках ніколи не фальшивить.

N.B. Не варто вже вкотре розглядати подібну ситуацію під кутом зору несумісності фізики й лірики – історія науки, навпаки, знає безліч прикладів учених-музикантів, коли наука й краса йдуть поряд. Ось лише свідчення видатного фізика **Планка**. Коли йому настав час вибирати професію, проявились інші конкуруючі інтереси: він хотів займатися класичною філологією, намагався використати свої музичні здібності в композиції, у створенні оригінальних творів. Врешиті-решит фізика перемогла. Музика все ж таки займала помітне місце у його житті. Він став прекрасним піаністом і отримував від гри велику радість і натхнення. А якщо згадати таких різних у ставленні до життя, але дружніх у стосунках Планка та **Айніштайна** – у них була не лише спільна зацікавленість до таємниць природи, подібні філософські переконання, а й велика любов до музики. Вони часто виконували камерну музику – Планк грав на фортепіано, Айніштайн – на скрипці, обидва повністю занурені в музику та щасливі. Планк був прекрасним піаністом і на прохання міг заграти будь-яку п'єсу класичної музики і здебільшого напам'ять. Він любив імпровізувати або на задану тему, або на тему старих німецьких народних пісень, які ніжно любив.

Цей невеличкий відступ завершуємо нагадуванням розвинутої ще піфагорійцями ідеї про гармонію побудови світу, про їхню догадку стосовно впливу музики на біологічні ритми людського організму, не кажучи вже про можливе лікування за допомогою музики – мелотерапію...

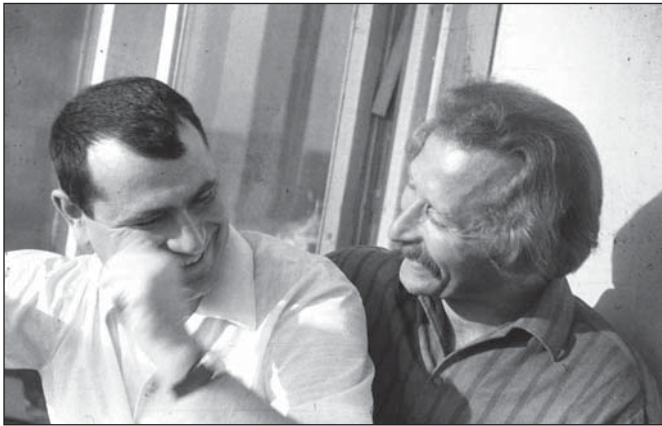
А тепер пора знову повернутись до філармонії та віддатись у полон симфонічній музиці. Звучить друга частина у темпі «Adagio» – повільно, яскраво контрастуючи з мелодією першої, коли після спалаху трагічної експресії звучать чудесні нові темброві сплетіння...

Кажуть, що людині має у житті тричі поталанити: у якій сім'ї народитися, у якого вчителя вчитися, з ким долю пов'язати. Олег Сарбей виховувався в дусі відповідальності та працелюбства, проте не оминув впливу мрійництва та романтизму. Дякуючи долі, сім'ю військового службовця **Георгія Сарбея** оминула трагедія 37-го року, хоча тоді батька виключили з партії та звільнили з армії, але їм пощастило повернутися з Далекого Сходу у Владикавказ. У доброї та водночас вимогливої матері **Інни Степанівни** виростав організований і цілеспрямований син. А з якою повагою і сьогодні згадує Сарбей свого прекрасного шкільного педагога **Василя Петровича Тушинського**, під впливом якого поступово розвинувся у нього інтерес до математики і фізики. Впевненість у тому, що саме фізика є його покликанням, прийшла до нього дещо пізніше. Проте жодних сумнівів не було у виборі подальшого шляху – це був вступ на фізико-математичний факультет Ростовського університету, в якому намагалися зберегти традиційно високий освітній рівень після переведення вузу з Варшави під час першої світової війни.

Університетські студії давалися Сарбею дуже легко – він був завжди першим не тільки в навчанні (з усіх предметів), а й у музиці і навіть у танцях. Твердження, що Олег міг би стати балетним танцюристом, знаходимо у спогадах його товариша **Клауса Тіссена**. Поява у Ростові німця-студента (та й не одного) пов'язана з роботою німецьких учених із атомної проблеми в закритому інституті в Сухумі, куди вони були вивезені сім'ями. До продовження «німецької лінії» у житті Сарбея повернемося трохи нижче.

Бо... вже розпочинається наступна, третя частина симфонії, – Menuet: Allegretto – сповнена споглядання з мотивами тривоги. У такі хвилини приходить розуміння сократівських аксіом: знання як засіб зміни духовного світу людини; знанню властиво керувати людиною; порівнюючи золото зі знанням, існує лише одна правильна монета – розуміння, бо лише в цьому випадку будуть справжніми і мужність, і стриманість, і справедливість.

Сарбей, уже будучи заслуженим неформальним лідером у науці, кидає виклик радянській системі – публічно виступає проти переслідування інакомислячих, а для цього тоді треба було мати не лише громадянську мужність.

**Фізик Олег Сарбей і художник Іван Марчук.
Початок довголітньої дружби**

Він був не один. У русі протесту поряд були його друзі – вчені, письменники, художники... – інтелігенція, об'єднана у Клубі творчої молоді. Скоро почалися арешти. Трагічно загинула художниця **Алла Горська** – жахливо вбита у місті Василькові. Друзі намагаються зберегти її твори, чудові художні полотна від знищення.

Тоді ж Сарбей заприятелював із тепер всесвітньо відомим геніальним художником **Іваном Марчуком**, якому допомагав організації перших виставок. Ось як згадує про це сам великий Майстер: «У Києві ми подружилися з Олегом Сарбеем, молодим і гоноровим доктором фізико-математичних наук з Інституту фізики, керівником відділу, закоханим у мистецтво. Його цікавило те, чим я забивав собі голову, а не те, чому навколо мене виникло ціле поле офіційного несприйняття. Він був фізик, що запав на лірика..., його перевагами була молодість і перспективність, що додавало вчинкам беручкої сміливості». Таким ми й бачимо Сарбея на портреті пензля Марчука, який друзі жартома назвали «Портрет академіка у червоному шарфі».

Правда, Олег Георгієвич ніколи не був академіком, бо не вважав за потрібне балотуватися на виборах в Академію, успішно самостверджувався в інший спосіб – науковими відкриттями, міжнародним авторитетом. Бо має такі характерні риси, як незалежність та розум – критичний, що не визнає авторитетів. Та й витратити час на цю виборчу бюрократію шкода, тим більше, що поряд так багато цікавого – не тільки музика й плетиво на пейзажах Марчука, живопис, який шокує, вражає, захоплює, провокує, а й шедеври літературні – тільки б встигнути...

У одному інтерв'ю Олег Сарбей, скромно оцінюючи свої творчі здобутки, пояснив це тим, що перед ним не ставили високих цілей та й не було того, що називається «мрією». Хоча всі прекрасно розуміють – це далеко не так. Аргументів за 60 років невтомної праці в Інституті фізики більш ніж достатньо: **1963 рік** – він співавтор першого зареєстрованого в Україні відкриття – явища емісії електронів із острівкових металічних плівок; **1986 рік** – ще одне експериментальне і теоретичне відкриття явища анізотропії в напівпровідниках; **1970–1980-і роки** – нові області наукових досліджень (рідкі кристали, теплові фоони, напівпровідникові квантові ями). У цих наукових досягненнях Сарбей знову ж таки – неформальний лідер. Попри це, він автор кількох монографій та понад півтори сотні друкованих праць.

І водночас – більше сорока років плідної співпраці з німецькими фізиками, яка розпочалася у 1963 році, коли він під час відрядження до Берліна не лише вивчав нелінійні явища у сильних електричних і магнітних полях при низьких температурах, а й познайомився з **Маріон Аше**. Їхня тривала дружба збагачена емоційною пам'яттю, що відтворює спільно пережиті почуття. Вона часто з посмішкою згадувала той епізод у дослідженнях, коли вдалося досягти тиску на зразок в сім тонн на квадратний сантиметр, і Олег запропонував відзначити цей успіх склянкою горілки – це було вперше в її житті. Потім був диплом Німецької академії наук, а грошову частину нагороди вони передали у Фонд жертв Чорнобиля.

Такими дещо сумбурними думками завершується остання музична пауза – розпочинається четверта частина 45-ої симфонії – *Finale: Presto-Adagio* – у дуже швидкому темпі сприймаються не окремі звуки, а вся мелодійна гармонія. Фуга завершується акордом, виконаним в унісон скрипкою й клавесином. Захоплення і ні з чим незрівняна радість... Хіба що можна порівняти з тим піднесенням, яке відчували вони, підкоривши разом чергову гірську вершину на Кавказі чи в Альпах. А ще – передчуття майбутніх високих наукових звершень, про що вони доповідали колегам на засіданнях відомого київського загально-фізичного «сарбейського» семінару.

Ось такими – окриленими – покидали вони концертний зал, на сцені якого погасли всі свічки. Можливо, комусь щастило зустріти їх уже не в Києві, а в Берліні, коли вони йшли немовби омиті музикою, взявшись за руки, з оперного театру на Бісмаркштрассе. ■

НАУКОВІ ПОШУКИ*

Олег Сарбей і Петро Григорович Борзяк.
1960-і роки.

Олег Сарбей:

На початку наукового напрямку у фізичній електроніці – **емісія «гарячих» електронів і світла з диспергованих металічних плівок** – стояв **Петро Григорович Борзяк**. Інтерес до таких плівок виник у нього ще в перші повоєнні роки в зв'язку з дослідженнями ролі срібних частинок у фотоемісії СКЦ-катода. Але особливо інтенсивне вивчення властивостей таких плівок почалося у відділі фізичної електроніки Інституту фізики після того, як Петром Григоровичем і його учнями в 1963 р. була зареєстрована електронна емісія з диспергованих плівок золота в сильному електричному полі.

Цей результат у 1965 р. Держкомітетом СРСР з винаходів і відкриттів був визнаний відкриттям, і авторам був виданий відповідний диплом. Слід відзначити, що це було першим офіційно зареєстрованим в Україні відкриттям.

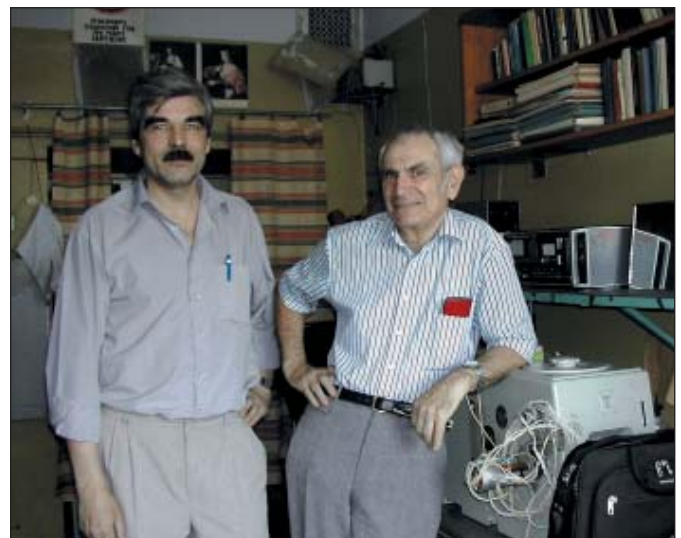

Ростислав Федорович, Петро Григорович Борзяк,
Олег Сарбей напередодні відкриття. 1963 р.

Однією з найважливіших робіт, якою я разом з кількома співробітниками займався в 1990-х роках, була розробка і створення макета установки для визначення гранично малих концентрацій плутонію в ґрунті.

На початку 90-х років **А.В. Турчин** – молодий співробітник відділу фізики кристалів, який нещодавно захистив кандидатську дисертацію – розповів мені про те, що в літературі для визначення вмісту важких радіоактивних елементів у навколишньому середовищі пропонується використовувати метод лазерної триступеневої іонізаційної мас-спектроскопії. (ТРИМС). Завдання це в той час (втім і до сих пір) було надзвичайно актуальним для України в зв'язку з Чорнобильською катастрофою.

Необхідно сказати, що умов для такої роботи по суті в інституті не було, все треба було починати з нуля. У процесі обмірковування я зрозумів, що у мене з'явився шанс зайнятися абсолютно новою багатообіцяючою проблемою, до того ж дуже важливою. Жаль було його втратити. З самого початку ми зустріли розуміння і підтримку як в інституті, так і в Комітеті з науки і технологій, Голова якого **С.М. Рябченко** активно підтримував проект, в тому числі й фінансово. Міністерство по захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи запланувало кошти для створення макета комплексу, але через важку фінансову ситуацію в країні на час виконання роботи фактичне фінансування не перевищувало 50 % від необхідного. Ряд пристроїв і приладів, які нам треба було купити, довелося робити кустарно самим. Проте протягом трьох років нам вдалося запустити макет – Комплекс по визначенню важких елементів ТРИМС (розробники – **А.В. Турчин, М.П. Чорноморець, Д.Г. Ковальчук**) – і продемонструвати його працездатність.

Канд. фіз-мат наук А.В. Турчин і
доктор ф.-м. наук О.Г. Сарбей. 1990-і роки.

*Із книги «Сарбей». До 80-річчя Олега Георгійовича. Вид-во «БІО-поліграфісти», Ніжин, 2013 р.)

На превеликий жаль, далі цього справа не пішла, необхідних коштів для створення робочого комплексу ми не отримали і робота поступово завмерла. Це тим більш прикро, що методика 3-ступінчастої лазерної мас-спектрометрії в США застосовується для збагачення урану, що може виявитися важливим для України в зв'язку з енергетичними проблемами.

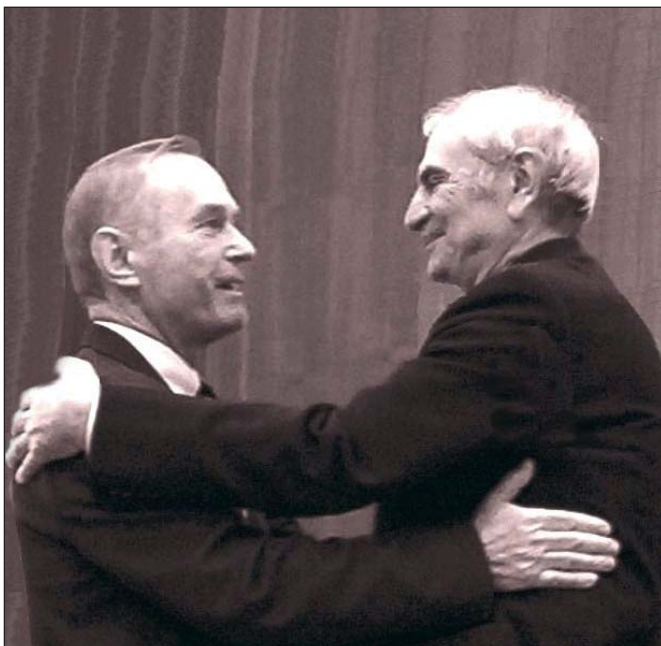
Антон Наумовець:

У всіх напрямках, якими *Олегу Сарбею* довелося займатися, він отримав значні результати. Він був улюбленим учнем Петра Григоровича Борзяка і став видатним фахівцем в області фотоелектронної емісії.

Ідея про те, щоб стимулювати вихід електронів у вакуум сильними електричними полями, втілювалася в цікаві роботи Олега Георгійовича по нерівноважному розігріву електронів і врешті-решт привела його (разом з *П.Г. Борзяком* і *Р.Д. Федоровичем*) до відкриття **явища емісії електронів з острівцевих металевих плівок**. Плідність цього відкриття переконливо ілюструється тим, що ось уже більше 40 років воно забезпечує цікавою роботою ряд дослідників. Останнім часом цей напрям одержав новий потужний імпульс у зв'язку з бурхливим розвитком наноелектроніки і різних нанотехнологій.

Сарбей є співавтором ще одного відкриття, що відноситься вже до фізики напівпровідників. Слід зазначити, що в колишньому СРСР можна було перерахувати буквально на пальцях вчених, що мали по два офіційно зареєстрованих відкриття. Часто по відношенню до відкриттів як до юридичної категорії висловлювалося чимало скепсису. Однак не можна не визнати, що отримати диплом на відкриття було надзвичайно важко, особливо якщо серед співавторів не було кого-небудь з дуже відомих вчених рангу союзних академіків, на яких «працював» їхній авторитет. А серед співавторів Олега Георгійовича таких не було.

Про міжнародне визнання робіт О.Г. Сарбея в області напівпровідників говорить їхнє широке цитування, в тому числі і в підручниках (наприклад, в дуже популярному підручнику К.Зеегера «Фізика напівпровідників»).

Взаєморозуміння.

Антон Наумовець і Олег Сарбей. 2010 р.

Ростислав Федорович:

Можна було вже подавати заявку на відкриття нового явища. П.Г. Борзяк і О.Г. Сарбей почали формулювати текст заявки. Паралельно підготували статтю про це явище у журнал *Phys. Stat. Sol.* У 1963 р. *П.Г. Борзяк, О.Г. Сарбей* і *Р.Д. Федорович* одержали перший в Україні **Диплом № 31 на відкриття нового фізичного явища**, сутність якого полягає в тому, що при проходженні електричного струму через тонкі металічні плівки з острівцевою структурою товщиною в декілька десятків (від 40 до 80 для золота) ангстрем виникає емісійний струм, зумовлений тим, що частка електронів, які здійснюють перенесення заряду між металічними острівцями в плівці, має компоненту швидкості, нормальну до поверхні плівки.

Ще одне захоплення є у Олега. Він дуже любить музику. На скрипці він грав не тільки в гуртожитку, де ми жили, а й на вечорах в інституті. Якби він не пішов у фізики, то, мабуть, був би музикантом-скрипалем. Але він був приречений стати все-таки фізиком.

Ще в молоді роки був обізнаний в різних видах мистецтва, прекрасно знав художню літературу. В нього було і залишилось дуже багато знайомих як серед художників, так і серед письменників. Так, ще на початку 1960-х років Олег мене запросив на неформальну, або вірніше сказати, підпільну виставку творів *Івана Марчука* на площі Толстого в квартирі *К.Б. Толтиго*.

Його дружина відважилась на це, хоча такі виставки тоді владою не підтримувалися. Це було видно хоча б з того, що за відвідувачами виставки спостерігали негласні інформатори. Це була перша виставка творів Івана Марчука, на якій крім багатьох малюнків, виконаних тушшю, було й чимало робіт з кераміки.

Борис Данильченко:

На початковому етапі становлення науки в уже незалежній Україні О.Г. Сарбей щиро повірив у можливість змін принципів вибору найбільш важливих й актуальних для країни напрямів розвитку науки. Учені безпосередньо повинні були брати участь у цьому процесі шляхом створення профільних експертних груп і рад при Кабінеті Міністрів.

Координація такої діяльності здійснювалася Держкомітетом з науки й технологій, який на той час очолював С.М. Рябченко. Олег Георгійович був одним із ідеологів цього процесу, вклав чимало своєї праці й енергії в практичне втілення цієї ідеї. Помітна частина фінансування науки стала здійснюватися не директивним шляхом, а на конкурсній основі подаваних наукових проектів.

... Картина наукових пошуків О. Сарбея буде неповною без згадки про проект щодо боротьби з наслідками Чорнобильської катастрофи. Плутоній розповзався по території України, і не було можливості це оперативно відстежувати. Олег Георгійович виступив ініціатором виділення цього елемента не за ознакою його радіоактивних слідів, а на принципово новій ідеї шляхом резонансної багатофотонної іонізації атомів плутонію з використанням лазерного випромінювання та подальшою реєстрацією іонів цих атомів. В Україні й близько не було такого методу виділення та поділу ізотопів плутонію. Цю ідею Олег Георгійович відстоював на найвищому рівні ієрархії державних чиновників і зрештою домогся фінансування. За його безпосередньої участі було створено першу такого роду установку, отримані перші обнадійливі результати. Однак недостатній рівень фінансування технічного вдосконалення створеної установки, а також кадрові проблеми не дали можливості закріпити результат, і роботи в інституті в цьому напрямку були призупинені.

... Взагалі Олег Георгійович мало цікавився політикою як такою. Але в силу свого характеру і переконань цілком свідомо і щиро сприйняв ідеї перебудови. З його «легкої» руки, а також за пропозицією **Олександра Хомовича Яценка** колектив інституту висунув кандидатуру Сергія Рябченка на вибори до Верховної Ради СРСР. У таких справах Олег не зупиняється на півдорозі, а йде до кінця. Він став довіреною особою С.М. Рябченка і чимало в чому сприяв розробці переможної стратегії самих результатів виборів. Виступав перед робітниками різних підприємств і навіть перед курсантами міліцейської школи, що в той час було

Кандидат у народні депутати ВР СРСР Сергій Рябченко і Олег Сарбей – довірена особа кандидата. 1989 р.

просто немислимо. Час був бурхливий, динамічний. З ранку – робота в інституті, а до вечора виїжджали бригадами по три-чотири людини по задалегідь намічених місцях найбільшого скупчення людей з агітаційними плакатами. Страху ми не відчували, як і відкритої агресії наших опонентів. По країні ще не розповзлася чума бритоголових бандитів від політики.

Професор Клаус Тіссен:

З повідомлень нашої Академії я довідався, що Олег Сарбей направлений у Німеччину для тривалої дослідницької роботи (1963 рік). У мене не виникло сумнівів, що я можу запропонувати йому працювати в кращій фізичній лабораторії мого відділу, і це була, звичайно ж, лабораторія **Маріон Аше**. Так почалася їхня багаторічна спільна робота, яка закінчилась створенням сім'ї.

Доктор фіз.-мат. наук Олег Сарбей і завідувачка лабораторії Маріон Аше за експериментом. Берлін-Адлерсхоф, 1963 р.

Маріон Аше:

У листопаді 1963 року в Берліні у Фізико-технічному інституті Німецької академії наук завідувач Відділу фізики напівпровідників д-р Клаус Тіссен знайомив прибулого туди радянського гостя з Києва – доктора фіз.-мат. наук Олега Сарбея – з роботами відділу. Після цього гість вирішив в час свого подальшого піврічного перебування в Берліні працювати у відділі Інституту Генріха Герца. Олег Сарбей уже давно цікавився фізикою станів, далеких від термодинамічної рівноваги. Разом із професором П.Г. Борзяком він організував у 1962 році в Києві симпозіум з цих проблем. У симпозіумі взяли участь **С. Калашиников, В. Фірсов, Р. Казаринов, В. Стафеев** та ін. Оскільки Олег сам уже почав досліджувати явища в сильних електричних полях (зокрема, в *n*-Si разом з **В.Л. Бойченко**), він вирішив співробітничати із мною в дослідженні фізики гарячих електронів – у цьому важливому багатодолинному напівпровіднику.

Ми змінили мій план тодішніх досліджень п'єзоопору *Si* в залежності від температури носіїв і почали нові спільні дослідження з вимірів анізотропії провідності в гарячих електронах і впливу високого одноосового тиску в напрямку $\langle 100 \rangle$. Коли нарешті перший зразок витримав навантаження в 7 т/см^2 , Олег умовив мене відсвяткувати цю подію зі склянкою горілки (перший раз у моєму житті).

Експеримент удался! Берлін-Адлерсхоф, 1963 р.

Бажання знайти узагальнену точку зору, характерне для Олега Георгійовича, проявилось в наших загальних дослідженнях при його теоретичній обробці гальваномagnetних властивостей розігрітих електронів у багатодолинних напівпровідниках шляхом їх опису тензорами до шостого рангу включно. З урахуванням результатів цих досліджень виникла проблема, чи може для полів, які прикладаються симетрично до групи долин, виникати перерозподіл носіїв між долинами, тобто чи буде відповідно до цього створюватися поперечне електричне поле?

Експерименти, виконані в нашій лабораторії в Берлін-Адлерсхоф мною й **Г. Костіалом**, продемонстрували величезні ефекти такого роду, і Олег Сарбей пояснив наші спостереження спонтанним порушенням симетрії, передбаченим співробітниками Інституту напівпровідників у Києві **З.С. Грибніковим** і **В.В. Мітіним**.

Віталій Бондар:

Олег Сарбей мав широке коло друзів, серед яких були **Юрій Цехмістренко**, **Ірина Заславська**, художники **Віктор Зарецький**, **Іван Марчук**, **Ольга Рапай**, чл.-кор. **Кирило Борисович Толтиго**, майстер спорту СРСР **Д. Абаков**. Усі вони розуміли, що існуюча тоталітарна система не змо-

Микола Стороженко, Богдан Кияк, Олег Сарбей на художній виставці. 2000-і роки.

же забезпечити обіцяного благополуччя і добробуту та розвитку духовних сил, коли все нав'язується зверху, детально контролюється і дозується. Вони розуміли, що все починається зі свободи слова. Під час чергової «відлиги», коли осудили сталінський терор 30-х років, що знищив найкращу українську (і не тільки) інтелігенцію – технічну, літературну, військову – з'явилася надія на послаблення партійного «пресу», з'явилися сміливі люди, які не хотіли мовчати.

Олег Сарбей з друзями в майстерні художниці Ольги Рапай. 2006 р.

І після чергових арештів «не за ті погляди і переконання» **В'ячеслав Чорновола**, **Івана Дзюби** і багатьох інших, небадюжні люди написали лист протесту в ЦК партії із закликом змінити цю політику репресій і утисків. Олег Сарбей був активним учасником із пропаганди цього листа. Доставила лист на адресу смілива жінка, науковий співробітник Інституту фізики напівпровідників **Ірина Заславська**. Лист викликав неабияку серйозну реакцію Компартії по подальшому «закручуванню гайок» і прилюдному погрому ініціаторів та підписантів. Покарання були різні: від звільнення з роботи до заборони захисту готових дисертацій та прилюдного приниження підготовленого самими партійними органами каяття. Оскільки я повністю розділяв погляди Олега Георгійовича, то я теж підписав цього листа. Для мене покарання було слабке: 10 місяців заборони захисту готової кандидатської дисертації. Для **Ю.В. Цехмістренка** покарання було жорстоким – йому заборонили захищати готову докторську дисертацію, а його дружину, **І.Г. Заславську**, хвору людину, кандидата фіз.-мат. наук, звільнили з роботи і фактично позбавили засобів до прожиття. Необхідно зауважити до честі співробітників нашого інституту та його керівництва: у переважній більшості було повне розуміння абсурду цього погрому.

Сергій Рябченко:

Після 1991 року – року проголошення незалежності України – активним університетським співробітником середнього покоління потрібно було більше розуміння наукової тематики один одного, можливо, потрібна і корисна була б навіть якась загальна тематика, навколо якої можна було б консолідуватися. Потрібно було для початку більш

З майбутнім Президентом НАН України
Анатолієм Загороднім. 2010 р.

кваліфіковане розуміння діяльності один одного, що могло б призвести до виникнення «нової єдності» в інституті.

Загалом, інституту необхідна була нова єдність, вільна від нашарувань довоєнної історії і розвитку перших повоєнних років. І як відповідь на цю необхідність виникла ідея створення загальноінститутського наукового семінару, яку в найбільш конструктивній формі запропонував Олег Сарбей. Я не пам'ятаю точної дати і не пам'ятаю точного списку всіх учасників-засновників першого семінару, зібраного Сарбеем після недовгих попередніх дискусій. хоча на семінар міг прийти хто завгодно.

Статус «учасника семінару» мали не всі. «Учасник» мав зробити обов'язковий «внесок» у вигляді повноцінної двогодинної доповіді по темі на свій вибір. Учасник міг вносити пропозиції про запрошення на семінар нових доповідачів і міг приводити з собою «слухачів». Вимоги до доповідей були прості: викладати досить строго в науковому відношенні, але зрозуміло для «нормального фізика» – старшого наукового співробітника.

Йде засідання «Сарбейвського» семінару

Друга серія і друге дихання почалося в 1995–96 роках, коли інститут, майже померлий, насилу знаходив себе в нових реаліях.

Семінар збирає на свої засідання більшість діючих наукових співробітників Інституту фізики. Постійно бувають представники Інституту ядерних досліджень, часто – представники інститутів напівпровідників і теоретичної фізики, Київського університету, іноді – з інших інститутів та інших міст. Семінар живе, вісті про нього ширяться, доповідати на ньому престижно.

Ну, а Сарбей? Він вміло і кваліфіковано керує семінаром, «підкидає» питання для розгляду, знаходить і пропонує цікавих доповідачів.

І все це у нього виходить легко і природно.. ■

Філіжанка кави з Михайлом Бродним
після семінару. 2004 р.

16 жовтня четвер 2008	Інститут фізики, ВФА НАН України		Українське Фізичне Товариство	Конференц-зал ІФ НАНУ
Сарбейвський ЗАГАЛЬНОФІЗИЧНИЙ СЕМІНАР				
ТЕМА:		СУЧАСНІ ПИТАННЯ ГЕНЕТИКИ		
<u>Доповідач</u>		Віталій Арнольдович Кордюм		
Початок о 14.00 (за київським часом) Інститут фізики НАН України (Київ, проспект Науки, 46)				

Об'ява про «Сарбейвський» семінар

СЕРГІЙ РЯБЧЕНКО. ПЕРШИЙ МІНІСТР НАУКИ*

Голова ДКНТ України
Сергій Рябченко.
1991 р., вул. Шовковична, 10,
м. Київ

Першим, хто почав створювати систему керування наукою в незалежній Україні, був професор Сергій Рябченко. За свідченнями колег – чесна людина, прекрасний фізик-експериментатор. До того ж з появою паростків демократії в ньому прокинувся політик.

Він незабаром став одним із найяскравіших трибунів Верховної Ради СРСР у заключну пору її існування. Потім Сергій Михайлович повернувся в Україну й тут спробував застосувати свій досвід.

Дзеркало тижня, № 45 (520) 6-12.11.2004

У середині 1990-х років після одного з чергових засідань Кабінету Міністрів України прем'єр-міністр запитав свого помічника: «Хто це сьогодні найбільше задавав всляких запитань і виступав з коментарями?». На відповідь помічника, що це був Голова Держкомітету з питань науки і технологій, прозвучала різка реакція: «Щоб я його більше не бачив на засіданнях...». Ось так або, можливо, майже так проходила державна служба **Сергія Михайловича Рябченка**.

Вище керівництво не потребувало думок, порад і критики від людини з активною життєвою позицією – доктора фізико-математичних наук, члена-кореспондента Національної академії наук, який у 1991 році очолив перше вітчизняне відомство, що опікувалось наукою, технологіями та інноваціями. Творче завзяття, з яким працював Комітет з науково-технічного прогресу (така була його початкова назва), викликало захоплення в науковій спільноті, вселяло надію на збереження і достойну підтримку ще солідного в ті роки науково-технічного потенціалу.

Ту атмосферу зацікавленості та ініціативи, яка панувала у невеликому за чисельністю колективі Комітету, можна відчувати в поетичних рядках «Енеїди по-КНТПівськи», написаної піітами-каентепівцями, заспів якої був присвячений Сергію Михайловичу:

«... Сергій був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак.
Удався на все нове проворний,
Завзятіший від всіх бурлак.
Та як Союзу стіни впали,
Верховну Раду розігнали,
Він, взявши торбу, тягу дав.
Зібравши декількох киянців,
Обсмадених, як гиря, ланців,
КНТП він заснував... »

PS. Академік **Ярослав Яцків** згадує: «У досить короткий термін за ініціативи Сергія Михайловича була реалізована низка заходів, спрямованих на створення в Україні сучасних засад розвитку науки: 1) розроблені та прийняті закони про науково-технічну діяльність та експертизу розробок; 2) започатковані нові підходи у фінансуванні фундаментальних і прикладних досліджень; 3) запроваджена система фондів грантової підтримки конкурсних проєктів.

Дехто з роздратуванням може зауважити: «А що тут такого?». Але це все було здійснено в незалежній Україні вперше. І на вулиці Шовковичній біля будівлі, в якій працював Комітет, стояли величезні черги бажаючих взяти участь у конкурсах і кілька тисяч проєктів стали їхніми переможцями, а їхні виконавці отримали гранти.

Зокрема, за ініціативи Академії наук УРСР 29 лютого 1992 року було створено Національне космічне агентство України. В ГАО НАН України розпочалася робота з підготовки Першої космічної програми України.

* Частина цього нарису під назвою «Генератор і реалізатор нових ідей» вперше була опублікована в збірнику: Богдан Кияк. 10 портретів відомих фізиків. К.: Студія реклами «Med», 2015. 168 с.

В зв'язку з цим виникла потреба підтримки тих наукових колективів, які в часи СРСР займалися космічними дослідженнями. І тут на допомогу прийшов Державний комітет з питань науки, техніки і промислової політики та С.М. Рябченко особисто. Так була забезпечена усталеність у роботі декількох наукових установ».

На яких засадах було запропоновано здійснювати нову науково-технічну діяльність?

Організація наукової роботи та її успішний розвиток потребували безпосередньої участі самих учених. А оскільки наука єдина, то всі її досягнення врешті-решт стають здобутком всього людства. Тому інтернаціональний характер наукових досягнень не лише веде до співпраці вчених різних країн, але й має забезпечувати відповідно високий міжнародний рівень робіт. Але при цьому слід пам'ятати, що неможливо підтримувати на однаково високому рівні всі наукові напрями, тому доцільно зосереджувати зусилля на тих з них, де сильні наукові школи й традиції. Отже, найважливіше і найважче в організації науки – це визначення дійсно творчих і перспективних науковців, створення належних умов для розвитку їхнього таланту. А для відбору кращих наукових робіт має існувати здорова суспільна (експертна) думка, якою б справедливо й кваліфіковано оцінювались кращі роботи та їхні результати.

Чи мав С.М. Рябченко попередній досвід організатора і політика в сфері науки?

Для відповіді на це запитання продовжимо невеликий зворотний експурс від середини 1990-х років до кінця 1980-х. Саме тоді, маючи вже солідний авторитет і вагомий здобутки у фізиці при відсутності досвіду в політиці Сергій Михайлович вирішив взяти участь у виборчій кампанії до Верховної Ради тодішнього Радянського Союзу.

Комітет ВР СРСР з науки, культури та освіти

Критично-прогресивна програма кандидата та активність групи підтримки забезпечили успіх цієї спроби – він рішуче обійшов за кількістю отриманих голосів виборців безальтернативного, здавалось би, претендента – червоного директора. А ставши депутатом Верховної Ради, С. Рябченко входить до відомої Міжрегіональної групи і працює на посаді заступника голови Комітету ВР СРСР з науки, культури та освіти, очолюваного **Юрієм Рижовим**.

У Верховній Раді Союзу доля звела Сергія Рябченка з видатним вченим-фізиком, громадським діячем світового масштабу, лауреатом Нобелівської премії миру, академіком **Андрієм Дмитровичем Сахаровим**, який добре бачив несправедливість радянської системи, на зміцнення котрої використовувався його науковий доробок. Тому А.Д. Сахаров багато уваги звертав на проблеми організації суспільства та забезпечення прав людини в ньому. І попри всі намагання влади дискредитувати його як людину, як ученого, Андрій Дмитрович виявив незламну стійкість і наполегливість. А очолювана ним Міжрегіональна депутатська група об'єднала депутатів – послідовних прихильників демократичних перетворень в СРСР і поступової трансформації політико-економічної системи. Ним був запропонований до розгляду проект Конституції для оновленої держави. В останній день свого життя А.Д. Сахаров проголосив необхідність переходу демократичних сил в опозицію до влади.

А.Д. Сахаров на трибуні Першого з'їзду Рад. Москва, 1989 р.

Яскраве життя великого громадянина А.Д. Сахарова, його принципові підходи до оцінки подій та явищ залишили слід у подальшій діяльності його соратників. Ось як писав про це С.М. Рябченко у «Фізичному кур'єрі»: «І послідовне дотримання пріоритетності прав людини у поєднанні з високою культурою, високими професійними знаннями, широким світоглядом мусять залишитися тими засадами, виходячи з яких, маємо перевіряти напрями розвитку нашого сьогоденного суспільства, формування моральних та ділових якостей його членів».

Юрій Рижов, Голова Комітету ВР СРСР з науки, культури та освіти і його заступник Сергій Рябченко. Москва, 1989 р.

Інститут фізики

Продовжуючи зворотний відлік часу, зустрічаємось ще з одним переконливим аргументом на підтвердження активної життєвої позиції С. Рябченка – це його особиста участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Вибух на четвертому блоці 26 квітня 1986 року в 00 год. 48 хв. – це трагедія відкриття ядерного «ящика Пандори», всі ці біди відбулися не лише на здоров'ї, а й на свідомості мільйонів людей.

**Перший Майдан за незалежність України.
Юрій Щербак, Сергій Рябченко,
Володимир Яворівський на мітингу.
Київ, 1991 р.**

Сорок шість співробітників Інституту фізики долучились до робіт на ЧАЕС: несли вахту в чорнобильській зоні, реєстрували забруднення, вимірювали радіоактивність осадків, пилопереносу. Окрім того, зусиллями С.М. Рябченка та інших ентузіастів (серед них **Олександр Хомович Яценко**) було виготовлено ультрафіолетовий об'єктив до фотоапарату «Зеніт», і начальник чорнобильського штабу Академії наук, заступник директора Інституту фізики **Валерій Іванович Шаховцов**, який з перших днів працював на найнебезпечніших ділянках робіт, лігав уночі на вертольоті над палаючим реактором, фотографуючи цим апаратом ультрафіолетову люмінесценцію повітря під дією радіації.

В уважного читача може скластися враження, що за цими різноплановими спогадами втрачено сюжетну основу есею – відомого фізика С.М. Рябченка. Ні. Ці короткі екскурси в минуле дозволяють нам простежити його життєвий шлях. Спочатку – студент Дніпропетровського університету, потім – аспірант **Антоніни Федорівни Прихотько** в ІФ АН України, потім -- кандидат, доктор фіз.-мат. наук, професор. Продовжуючи традиції батьків – інженера-будівельника **Михайла Івановича Рябченка** і вчительки **Єлизавети Василівної Шеянової**, Сергій обрав фізику своєю долею.

У 1970-х роках вперше у СРСР ним було розпочато роботи в галузі магнітооптичних досліджень кристалів методами оптичного детектування магнітного резонансу, які дозволили різко підвищити чутливість методів магнітного резонансу і проводити дослідження, недоступні окремо оптичними або магніторезонансними методами. У процесі дослідження було відкрите нове явище – гігантське спінове розщеплення валентних підзон магнітозмішаного напівпровідника.

Зусилля керованого С.М. Рябченком відділу спрямовані на радіоспектроскопічні, магнітооптичні та магнітостатичні дослідження твердих тіл. І хоча ця структура є порівняно молодішою серед існуючих в Інституті фізики, вона успадкувала те, що починалося в попередні роки в спектроскопічних напрямках наукових пошуків. Формально початок радіоспектроскопії пов'язують із дослідженнями американського фізика **І.А. Рабі**, лауреата Нобелівської премії з фізики за 1944 рік, який у 1937 р. зумів провести точні вимірювання спіну ядра і напруженості власного магнітного поля ядра.

У загальному потоці досліджень поведінки низьковимірних систем, їхніх фононних спектрів і магнітного впорядкування гідне місце займали результати, одержані в Інституті

фізики. Згодом вони ввійшли до циклу робіт, за який у 1991 році науковці, в їх числі С.М. Рябченко, одержали Державну премію України в галузі науки і техніки за виявлення та дослідження нових типів резонансу, структур і магнітопружних аномалій в низькорозмірних антиферромагнетиках. Ще один піднапрямок пошуків був пов'язаний з магнітооптикою.

С.М. Рябченко є автором і співавтором монографії та понад 200 наукових робіт, опублікованих у провідних вітчизняних та зарубіжних виданнях.

На доповнення додаю кілька штрихів до портрету С.М. Рябченка – вченого і громадського діяча. Тим, що йдуть попереду, найважче, бо вони прокладають нові шляхи, на них випадають всілякі випробування долі. Про таких людей **Петро Каница** писав: *«Розумна людина не може бути непрогресивною. Їй притаманні сміливість, уява. Необхідно мати ще й темперамент борця».*

Ліхі 1990-і роки. Страшні і звияжні, застійні і буремні. Розсипалася величезна країна – «імперія зла», за визначенням президента США **Р. Рейгана**. Остаточно зник соціалістичний табір, почалася економічна й політична криза в бувших радянських республіках. Так далі жити не можна. Всіх єдиною бажання жити краще. Мітинги на Майдані, Революція на граніті, Всеукраїнський референдум, вибори першого Президента нової – незалежної – країни. І Сергій Рябченко – серед представників науково-технічної еліти, котрі заявили про своє право жити і творити у вільній незалежній країні.

Державний комітет з питань науки та технологій

Після роботи у Верховній Раді СРСР Сергій Михайлович, повернувшись в Київ, очолив новостворений Державний комітет з науки при Кабінеті Міністрів, практично ставши першим міністром з науки в незалежній Україні. Роботу прийшлося починати з нуля. Не було нічого – ні Статуту організації, ні співробітників. Маленька кімната на вулиці Шовковичній, молода креативна помічниця-секретарка **Оксана Очеретко**, кілька стільців, 2 столи і портрет Карла Маркса на стіні, який Сергій Михайлович відразу ж попросив прибрати. Почалися нелегкі робочі будні. Ось що Сергій Рябченко розповів в інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» про роботу Державного комітету з питань науки і технологій в 1992–1995 роках:

Голова ДКНТ С.М. Рябченко і віце-президент АН України В.Г. Бар'яхтар на суднобудівельному заводі в м. Миколаєві. Вирішується доля авіаносця «Варяг»

«Мені вдалося зібрати в Держкомітеті людей, здатних формувати й реалізовувати державну науково-технічну політику... Ми провели закон про державну науково-технічну політику, базові закони про охорону інтелектуальної власності, першими на просторах СРСР створили Патентне відомство й Фонд фундаментальних досліджень. Потім організували Інноваційний фонд, якого тоді не було ніде. Створили систему грантів, структурованих по науково-технологічних програмах, керовану науковою громадськістю... Тоді ж була створена Національна рада по науці й технологіях під керівництвом академіка Миколи Находкіна. Була проведена атестація галузевої науки.

Крім того, ми налагодили науково-технічне співробітництво як усередині СНД, так і з далеким зарубіжжям. Першим актом СНД, підписаним у Ташкенті, був Договір про науково-технічне співробітництво, підготовлений за нашої ініціативи. Тоді ж почалися контакти ДКНТ України з Науковою радою НАТО. Ми зрозуміли, що ця організація не є винятково оборонною й у неї є й інші важливі напрями – культура, наука, гуманітарні відносини. Отже, коли на рівні Міністерства закордонних справ і Міністерства оборони почали налагоджувати контакти з НАТО, у нас уже були стійкі зв'язки з його науковим комітетом».

Президент АН України академік Борис Патон, Голова ДКНТ Сергій Рябченко і співробітник Кабінету Міністрів України. Оголошуються результати конкурсу наукових проєктів

Ідентифікаційний комітет з питань науки

Від 2016 року С.М. Рябченко є головою Ідентифікаційного комітету (ІД-комітету) з питань науки, який формується з вітчизняних та іноземних вчених з вагомими науковими здобутками, бездоганою науковою репутацією та довірою в науковому середовищі. Цей дорадчий орган при Кабінетові Міністрів України обирає на конкурсній основі персональний склад Наукового комітету Національної ради України з питань розвитку науки і технологій.

Робота в ІД-комітеті вкотре демонструє всебічну активність Сергія Михайловича Рябченка, який в складні для України часи успішно продовжує науковий пошук, пропонує ефективні шляхи збереження і реформування вітчизняної науки (на що, на жаль, не реагують можновладці), прикладає великі зусилля для утвердження авторитету української науки у світі.

Все, що стосується подальшого розвитку наукової сфери, вирішення суспільних проблем, викликає у нього постійну тривогу і турботу. І тому з розумінням сприймають отримувачі електронних посилань від Сергія Рябченка чергову актуальну інформацію або пропозицію підтримати своєчасні звернення до владних структур чи до міжнародної спільноти з питань організації науки та політики.

Чи вдасться реалізувати всі його важливі починання – час покаже. ■

Ідентифікаційний комітет з питань науки: Шкуратов Юрій (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна); Гусинін Валерій (Інститут теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАНУ); Рябченко Сергій (Інститут фізики НАНУ, Голова); Тамота Джордж (Мічиганський університет, США, заступник Голови); Ларссон Матс (Стокгольмський університет, Швеція); Бінаккер Карло (Лейденський університет, Нідерланди); Лаврентович Олег (Кентський державний університет, США); Стойка Ростислав (Інститут біології клітини НАНУ, Львів); Халперін Берtrand (Гарвардський університет, США)

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЛИСТА

Чудовий лист – винятковий справжній документ того часу, який потрібно обов'язково друкувати. Більше б таких!

Еммануїл Діамант

публіцист,
співробітник ГАО АН УРСР 1964–1971,
проживає в Тель-Авіві, Ізраїль

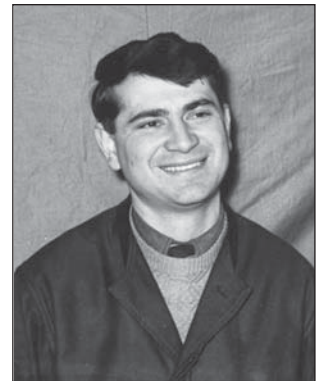

Олег Сарбей
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
м. Берлін, ФРН

Десь у 1966 році я зблизився зі співробітниками теоретичного відділу Інституту фізики напівпровідників АН України **Ірою Заславською** і **Юрою Цехмістренком**. Поступово знайомство перейшло в дружбу. Я з моєю майбутньою дружиною **Маріон Аше**, коли вона була в Києві, часто заходили до них після роботи. Двері їхньої квартири завжди були відкриті для друзів і просто знайомих. Мені, як і більшості гостей, імпонувала атмосфера відкритості, палких суперечок і дискусій на найрізноманітніші теми. Тут вперше почув записи останніх виступів (неофіційних, зрозуміло) **Окуджави, Висоцького, Галича**, читав малодоступну і «самвидавівську» літературу.

Тут я познайомився з видатними людьми – художником **Іваном Марчуком**, з яким нас в подальшому зв'язала дружба, **Аллою Горською** і **Віктором Зарецьким**, **Ольгою** і **Миколою Рапай**; тут я зустрічав поета **Івана Світличного** та критика **Івана Дзюбу**, поета **Миколу Холодного** і «істинного комуніста», математика **Леоніда Плюща**, математика **Бориса Коренблюма** та багатьох інших цікавих людей.

Звичайно, дуже жваво й відкрито обговорювалися й політичні події, тим більше, що саме в середині 1960-х років в СРСР зародився і розвивався дисидентський рух. Тому мене зовсім не здивувало, що одного разу (було це навесні 1968 року), коли я зайшов до Юри Цехмістренка, він розповів мені, що з Москви приїхали його знайомі і запропонували йому організувати «підписання» листа на захист відомих в той час дисидентів – письменників **А. Даніеля** і **Ю. Синявського**, які були засуджені за опублікування за кордоном своїх «антисоветских и клеветнических» творів. Юра, за його словами, відповів москвичам, що в Україні також є засуджені за політичними мотивами і що він вважає необхідним виступити саме на їх захист. Він показав мені написаний ним лист і сказав, що хоче порадитися з цього приводу з Іваном Дзюбою. Через пару днів, коли я зайшов знову до Юри, він повідомив мені, що Дзюба розкритикував створений ним текст. Дзюба вважав текст настільки «антирадянським», що всім, хто його підпише, загрожують дуже серйозні неприємності, а просто кажучи – в'язниця. Тому з'явився інший текст листа (за словами Юри, його написав особисто Дзюба) – стриманий і коректний, в якому висловлювалося лише занепокоєння з приводу порушень принципу гласності та законності.

Олег Сарбей.
Фото початку 1960-х років

Ірина Георгіївна Заславська
(1928–1976)

Юрій Васильович
Цехмістренко
(1929–1990)

Іван Дзюба.

Фото початку 1960-х років

Почалася кампанія зі збору підписів під цим листом. Особливо активно займалася цим Іра Заславська. Вона збирала підписи в Спілці письменників України, звичайно ж, в Інституті напівпровідників і у своїх численних знайомих, які в свою чергу «підписували» своїх знайомих. У нашому інституті цим займався Цехмістренко (в той час ще не існувало Інституту ядерних досліджень). Кілька людей з інституту підписали лист і на мою пропозицію. Так утворилося досить широке коло людей різноманітних професій та інтересів, які, можливо, вперше в житті брали участь у громадській акції.

Перед тим як послати (передати) лист, виникли дискусії, яким чином це робити: посилати поштою (але не було впевненості, що він не буде затриманий в Україні на пошті); посилати оригінал чи копію (але що тоді робити з оригіналом) і т. ін. На одному з таких обговорень я був присутній. Пам'ятаю досить різкі слова **Івана Світличного** про те, що необхідно зберегти оригінал з підписами, тому що обов'язково знайдуться люди, які відмовляться від своїх підписів і тоді потрібно буде пред'явити оригінал. Мені відомий тільки один такий випадок. Зрештою було вирішено, що копію листа відвезуть до Москви Іра Заславська і співробітник Інституту кібернетики **Віктор Боднарчук** (якось я прочитав у Інтернеті, що це був філолог **Білецький**. Може, в цьому випадку пам'ять мені й зраджує). Іра залишила лист і свою домашню адресу для відповіді в приймальні ЦК КПРС. Протягом кількох тижнів ніякої реакції на наше звернення не було. Я вирушив у відрядження в Саратов, де в нас були «госпдоговорні» замовники. У день мого повернення мені подзвонила **Анна Шинакова**, яка була тоді секретарем директора, і попросила зайти до директора інституту **Антоніни Федорівни Прихотько**. Уже в приймальні я відчув, що щось сталося: люди, які знаходилися там, якось незвично метушливо розмовляли і, як б сказав, з деяким переляком поглядали на мене. У кабінеті, окрім Антоніни Федорівни, був присутній секретар партійної організації **Микола Пучеров**. Подробиць розмови я вже не пам'ятаю. Головним чином мова йшла про те, що направлений в Москву лист об'єктивно є «антирадянським» і всім, хто підписав його, потрібно визнати це і відмовитися від підпису. З таким трактуванням я ніяк не погоджувався.

Поступово почала розкручуватися кампанія щодо засудження «підписантів» (по-моєму, це слово є мовним новотвором, але воно зручне і я його використовую). Пройшли закриті, а потім і за участі безпартійних підписантів, обговорення в партійних осередках відділів. У відділі фізичної електроніки, де нас було двоє – **В.М. Бондар** і я (насправді були в інституті ще двоє «підписантів», які з якоїсь незрозумілої причини не були «помічені» відповідними органами – **Ю.А. Кулюпін** і **П.М. Томчук**), таке обговорення проходило м'яко. У мене склалося враження, що присутнім було якось ніяково, адже вони не читали листа, а повинні були винести яке-небудь рішення на наше засудження. **П.М. Марчук**, який був у той час секретарем партосередку, перед тим як передавати, показав рішення парткому мені.

Воно було сформульовано коректно і зводилося до того, що підписанти листа – не відверті «антирадянщики», а просто зробили помилку.

Відбулися партійні збори інституту. Мені розповідали, що на ньому на захист тих співробітників інституту, що підписали лист, рішуче виступив **Леонід Пасічник**. Активно проти жорстких заходів щодо підписантів виступав **Ю.Г. Птушинський**.

У академічних інститутах проходили збори, на які приїжджали співробітники райкому і міському партії і розповідали про діяльність «антирадянщиків», згадуваних і не згадуваних в листі. Тиск на нас з вимогою визнати антирадянський характер листа посилювалося. Я добре пам'ятаю розмову з **Марком Давидовичем Габовичем**. Він у цей час виконував обов'язки секретаря парторганізації – М. Пучеров знаходився у тривалому відрядженні у Франції. Марк Давидович, за його словами, був уже ознайомлений з листом, він не говорив про його антирадянський зміст, але звертав мою увагу на те, що текст написаний у вимогливому і занадто зухвалому тоні. Крім цього, список підписантів, як вважає парткерівництво, свідчить про існування певної організації – серед підписантів були найрізноманітніші прошарки суспільства – вчені, письменники, поети, художники, заводські інженери і навіть прості робітники. Насправді ніякої організації, звичайно, не було, але розповісти Марку Давидовичу правду я не міг.

Перший «підписант» Листа 138-и **Сергій Параджанов** (1924—1990)

Весь цей час я майже щодня спілкувався з Юрою та Ірою, ми постійно обмінювалися інформацією про останні події, пов'язані з листом. Особливо важко обговорення проходили в Інституті напівпровідників. На одному із зібрань, за словами Іри, навіть лунали викрики: «*До стінки таких ставити треба!*». Іра трималася на межі своїх сил, нею вже опановував страх за своє майбутнє і майбутнє дітей. Після одного з чергових зборів вона спалила листи з усіма справжніми підписами.

Останнім заходом у ланцюзі обговорень і зборів в Інституті фізики була Вчена рада, котра повинна була прийняти рішення, яке покарання слід винести «винуватцям». У моєму житті є кілька вчинків, за які мені й сьогодні соромно і про які мені не хочеться згадувати. Але слів з пісні не викинеш. На цій раді я погодився з тим, що лист міг бути використаний в антирадянських цілях і що він може завдати шкоди нашій країні (лист незабаром було опубліковано за кордоном). Слабким моїм виправданням служить те, що більшість підписантів не змогли подолати страх втратити роботу, відмовитися від певної подальшої кар'єри. І вони зробили так само, як і я.

Усі, хто виступав на цій Вченій раді, так чи інакше засуджували підписантів. Особливо різкими були виступи *Г.Д. Латишева* і, що для нас було несподіваним, *О.Г. Гольдмана*. Проте рішення, прийняте Вченою радою, було м'яким. Мені запам'яталися два пункти: по-перше, всім підписантам не давати рекомендацій для поїздок за кордон, по-друге, заборонити керівництво аспірантами. Ймовірно, було ще щось, але я вже того не пам'ятаю. Цікаво, що після цього дуже швидко Антоніна Федорівна увела до складу Вченої ради кількох осіб із підписантів, а я вже влітку 1970 року став виконувати обов'язки завідувача відділу. Через кілька років уже ніхто й не згадував про прийняті в 1968 році рішення.

Гірше було з членом партії Юрою Цехмістренком. Юра тоді вже працював у Інституті ядерних досліджень. Йому було винесено сувору догану, згодом йому відмовили в захисті докторської дисертації. За ним та за Ірою уважно стежили і коли вони відмовилися голосувати на чергових виборах, їм згадали й лист. У результаті на початку 1970-х років після зміни партійного керівництва України (замість *П.Ю. Шелеста* першим секретарем ЦК став *В.В. Щербіцький*) спочатку Іра Заславська, а потім і Юра Цехмістренко були звільнені з Академії.

«КИЕВСКОЕ ПИСЬМО» 1968 г. *

*Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И.Брежневу
Председателю Совета Министров СССР А.Н.Косыгину
Председателю Президиума Верховного Совета СССР
Н.В.Подгорному*

Уважаемые товарищи!

Обращаемся к Вам по вопросу, глубоко волнующему различные крути советской общественности.

На протяжении нескольких последних лет в Советском Союзе проводятся политические процессы над молодыми людьми из среды творческой и научной интеллигенции. Мы обеспокоены этими процессами по ряду причин.

Прежде всего, нас не может не тревожить то, что при проведении многих из этих процессов нарушались законы нашей страны. Например, все процессы в Киеве, Львове и Ивано-Франковске 1965–1966 гг., на которых осуждено более 20 человек, проводились в закрытом порядке – вопреки тому, что прямо и недвусмысленно гарантировано Конституцией СССР.

Конституциями союзных республик и их уголовными кодексами. Более того, закрытый характер процессов способствовал нарушению законности в самом ходе судебных разбирательств.

Мы считаем, что нарушение принципа гласности судопроизводства идет вразрез с решениями XX и XXII съездов партии о восстановлении социалистической законности, вразрез с интересами советского общества, является надругательством над высшим законом нашей страны – Конституцией Союза Советских Социалистических Республик – и ничем не может быть оправдано.

Принцип гласности включает в себя не только открытое судебное разбирательство, но и широкое и правдивое освещение его хода в печати. Известно требование В.И. Ленина о том, что широкие массы должны все знать, все видеть и иметь возможность обо всем судить, что особенно в отношении карательных органов «масса должна иметь право знать и проверить каждый, даже наименьший шаг их деятельности»

(В.И. Ленин, т. 27, стр. 186). Между тем, наша печать совершенно не реагировала на политические процессы, проводимые на Украине.

Что же касается политических процессов, проводившихся в Москве, то краткие сообщения о них, появившиеся в печати, способны скорее вызвать недоумение и оскорбить своим неуважением к здравому смыслу советского читателя, нежели дать ему действительную информацию о слушавшихся делах и ходе судебного разбирательства.

Эта – по сути – бесконтрольность и непубличность сделала возможным нарушение конституционных гарантий и процессуальных норм. Стало почти правилом, что на подобных политических процессах суд отказывается заслушивать свидетелей защиты и ограничивается только свидетелями обвинения. Факты, приведенные в получившем широкую известность открытом письме П. Литвинова и Л. Богораз, красноречиво свидетельствуют о том, что суд над Галансковым, Гинзбургом, Добровольским и Лашковой проводился с грубым нарушением процессуальных норм.

Обращает на себя внимание то зловещее обстоятельство, что во многих случаях подсудимым инкриминируются высказываемые и отстаиваемые ими взгляды, отнюдь не имеющие антисоветского характера, а лишь содержащие критику отдельных явлений нашей общественной жизни или критику явных отступлений от социалистического идеала, явных нарушений официально провозглашаемых норм. Например, журналист Вячеслав Черновол был судим Львовским областным судом 15 ноября 1967 г. только за то, что собрал и представил в официальные органы материалы, раскрывающие противозаконный и юридически безграмотный характер политических процессов, проведенных на Украине в 1965–1966 гг. И несмотря на то, что обвинение не смогло выдвинуть против В. Червола ничего вразумительного, не смогло даже выставить против него ни одного свидетельского показания (из двух привлеченных обвинением свидетелей один не явился на суд по неизвестным причинам, а другой отказался от своих прежних показаний и дал показания в пользу В. Червола), несмотря на то, что защита убедительно и ярко вскрыла всю смехотворность выдвинутого против В. Червола обвинения – суд все-таки удовлетворил все требования обвинения и приговорил молодого журналиста к трем годам лишения свободы.

Все это и многие другие акты говорят о том, что проводимые в последние годы политические процессы становятся формой подавления инакомыслящих, формой подавления гражданской активности и социальной критики, совершенно необходимой для здоровья всякого общества. Они свидетельствуют об усилившейся реставрации сталинизма, от которой столь энергично и мужественно предостерегают И. Габай, Ю. Ким и П. Якир в своем обращении к деятелям науки, культуры и искусства в СССР. На Украине, где нарушения демократии дополняются и обостряются извращениями в национальном вопросе, симптомы сталинизма проявляются еще более явно и грубо.

Мы считаем своим долгом выразить глубокую тревогу по поводу происходящего. Мы призываем Вас использовать свой авторитет и свои полномочия в том направлении, чтобы органы суда и прокуратуры строго соблюдали советские законы и чтобы возникающие в нашей общественно-политической жизни трудности и разногласия разрешались в идейной сфере, а не отдавались компетенции органов прокуратуры и госбезопасности.

* Надаємо мовою оригіналу зі збереженням орфографії

**«Лист-протест» на ім'я Леоніда Брежнєва, Олексія Косигіна та Миколи Підгорного
з вимогою припинити практику протизаконних політичних арештів і судових процесів інтелігенції
в Україні та в Москві у 1968 році підписали:**

- 1 С. Параджанов, кинорежиссер, лауреат міжнародних кінофестивалей
- 2 А.М. Королев, кандидат фіз.-мат. наук
- 3 Ю.В. Цехмистренко, кандидат фіз.-мат. наук
- 4 И.С. Марчук, художник (мистець)
- 5 В.Г. Боднарчук, кандидат фіз.-мат. наук
- 6 И.Г. Заславская, кандидат фіз.-мат. наук
- 7 А.Ф. Лубченко, професор, доктор фіз.-мат. наук, лауреат Ленінської премії
- 8 И.М. Дзюб, кандидат фіз.-мат. наук
- 9 И.А. Светличний, літератор
- 10 В.А. Вышенский, математик
- 11 И.М. Дзюба, член Союзу письменників України
- 12 И.П. Жадько, кандидат фіз.-мат. наук
- 13 З.С. Грибников, кандидат фіз.-мат. наук
- 14 Н.Н. Григорьев, фізик
- 15 Б.Д. Шанина, фізик
- 16 М.И. Белецкий, математик
- 17 В. Бондарь, кандидат фіз.-мат. наук
- 18 В.А. Тягай, кандидат фіз.-мат. наук
- 19 Ю. Кулюпин, кандидат фіз.-мат. наук
- 20 В. Зуев, фізик
- 21 О.Г. Сарбей, кандидат фіз.-мат. наук
- 22 П.М. Томчук, кандидат фіз.-мат. наук
- 23 Д. Абакаров, мастер спорта СССР
- 24 В.И. Шека, кандидат фіз.-мат. наук
- 25 Г.П. Кочур, член Союзу письменників України
- 26 В.О. Шевчук, член Союзу письменників України
- 27 Л. Костенко, член Союзу письменників України
- 28 Е.А. Попович, літератор
- 29 М. Коцюбинская, літератор
- 30 Б. Харчук, член Союзу письменників України
- 31 З. Франко, літератор
- 32 А. Горская, член Союзу художників України
- 33 Б. Антоненко-Давидович, член Союзу письменників України
- 34 Б. Гопник, член Союзу журналістів СССР
- 35 А.В. Скороход, професор, доктор фіз.-мат. наук, член-корр. АН УССР
- 36 В.Б. Богданович, старший інженер
- 37 В.Н. Ораевский, кандидат фіз.-мат. наук
- 38 В. Покровский, фізик
- 39 П. Диброва, старший інженер
- 40 А.А. Белецкий, доктор філологічних наук
- 41 Т.Н. Чернышева, кандидат філологічних наук
- 42 Ж. Склярєнко, фізик
- 43 Т. Калустян, артистка, лауреат Українського конкурсу вокалістів
- 44 Ю.М. Березанский, професор, доктор фіз.-мат. наук, член-корр АН УССР
- 45 Ю.Д. Соколов, професор, доктор фіз.-мат. наук, член-корр АН УССР
- 46 Е.А. Сверстюк, літератор
- 47 Ю.Н. Коваленко, кандидат техн. наук
- 48 А.М. Таран, журналіст
- 49 О. Братко, кандидат філ. наук
- 50 Г.Т. Криворучко, робочий
- 51 Т.А. Коломиец, член Союзу письменників України
- 52 О.Ф. Сергиенко, студент
- 53 Б.Е. Тюфанов, інженер
- 54 Г.В. Болотова, продавець
- 55 В.В. Линчевский, студент
- 56 В.А. Форменко, студент
- 57 М.Р. Селиванов, студент
- 58 Л.Г. Орел, педагог
- 59 М.А. Черненко, редактор
- 60 А.Т. Болевский, лікар
- 61 М.И. Палий, студентка
- 62 Я.В. Конопада, лікар
- 63 В.Д. Здоровило, інженер
- 64 Н.Д. Беспалько, бухгалтер
- 65 Л.И. Яценко, член Союзу композиторів України
- 66 Т.Р. Гирник, філолог
- 67 И.И. Русин, інженер
- 68 А.В. Забой, художник (мистець)
- 69 В.О. Беспалько, робочий
- 70 Б.Ф. Матушевский, інженер
- 71 М.Ю. Брайчевский, кандидат истор. наук
- 72 В.П. Савчук, робочий
- 73 Д. Порхун, пенсіонер
- 74 А.Н. Даценко, старший інженер
- 75 Б.Д. Широцкий, юрист
- 76 В.Г. Орел, інженер
- 77 Р.О. Мельниченко, філолог
- 78 Л. Просятковская, педагог
- 79 Л.И. Литовченко, студентка
- 80 Е. Ашпис, преподаватель консерватории
- 81 А.Г. Ситенко, проф., доктор фіз.-мат. наук, член-корреспондент АН УССР
- 82 И.Я. Бойчак, канд. філологічних наук, член Союзу письменників України
- 83 В. Коломиец, член Союзу письменників України
- 84 Л. Семькина, член Союзу художників України
- 85 Г.Ф. Дворко, доктор химических наук
- 86 А.Л. Путь, кандидат биол. наук
- 87 Г.О. Бачинский, кандидат биол. наук
- 88 П.Ф. Гожик, кандидат геолого-минералогических наук
- 89 Г. Матвиенко, біолог
- 90 И.Б. Лурин, біолог
- 91 А. Шевченко, журналіст
- 92 Л. Коваленко, кандидат філ. наук, член Союзу письменників України
- 93 И. Драч, член Союзу письменників України
- 94 Н. Винграновский, член Союзу письменників України
- 95 Ю. Сердюк, член Союзу письменників України
- 96 Г. Севрук, художник (мистець-малює)
- 97 А. Осинская, артистка
- 98 Л.П. Кармазина, інженер
- 99 К.Б. Толтыго, професор, доктор фіз.-мат. наук, член-корр. АН УССР
- 100 С. Кириченко, заслуженный деятель искусств УССР
- 101 А. Семенов, інженер
- 102 В. Зарецкий, член Союзу художників України
- 103 Семенова, біолог
- 104 И. Литовченко, член Союзу художників України
- 105 Б. Плаксий, художник (мистець)
- 106 В. Некрасов, письменник, член Союзу письменників України, лауреат Государственной премії
- 107 Комашков, слесарь
- 108 Назаренко, електрик
- 109 Эрдан, робочий
- 110 Берлинская, робочий
- 111 Педошковский, арматурщик
- 112 Могиль, гидроизоляторщик
- 113 Дыров, електрик
- 114 Булай, електрик
- 115 Манаков, робочий
- 116 Виноград, робочий
- 117 Касимчук, литейщик
- 118 Громадюк, бетонщик
- 119 Сугоняко, плотник
- 120 Рябоконь, ассенизатор
- 121 Стефанчук, гидроизоляторщик
- 122 Горбац, електрик
- 123 Цебенко, шофер
- 124 Чижевский, бетонномонтажник
- 125 Годун, каменщик
- 126 Кирев, электросварщик
- 127 Иваненко, гравёр
- 128 Сирош, слесарь
- 129 В. Стус, літератор
- 130 Р. Довгань, журналіст
- 131 Р. Корогодский, искусствовед
- 132 А. Захарчук, художник (мистець)
- 133 В. Луцак, скульптор
- 134 Б. Довгань, скульптор
- 135 В. Богословский, лікар
- 136 Я. Ступак, літератор
- 137 Я. Кендзьор, робочий
- 138 В. Яременко, літератор

Апрель 1968 год

Текст дається по книзі: «Политический дневник. 1964–1970», Амстердам: Фонд имени Герцена, 1972. С. 356–361. Подписи – по изданию: «Сучасність», январь 1999, № 1 (в переводе с украинского). ■

СИМВОЛІЗМ ХУДОЖНЬОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У БОРОТБІ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

(за матеріалами фондової збірки Музею шістдесятництва)

Олена Лодзинська
завідувачка
Музею шістдесятництва,
м. Київ

Спротив національному гнобленню – це природна реакція поневоленого народу в складі імперії на будь-які зовнішні асиміляційні чинники. В залежності від ступеню загрози він може набувати активних, агресивних форм, або навпаки, ледь жевріти, перебувати у латентному стані. В умовах тоталітарного суспільства, коли будь-які спроби національного політичного руху жорстко придушені, прагнення до збереження національної ідентичності народу знаходять вихід у літературі, образотворчому мистецтві, театрі, кіно тощо.

Мистецтво загалом завжди відображає стан суспільства у той чи інший історичний період. Так, наприклад, у часи великих суспільних змін, коли масами опановує революційний настрій, це позначається і на мистецтві: наприкінці XIX століття на тлі пануючих до того класицизму і романтизму з'являється критичний реалізм, у 1920-х роках виникає безліч модерністських, авангардних течій, які кидали відвертий виклик традиції. Якщо пануюча російська культура в цей бурхливий час проявляє себе через безпосереднє заперечення попередніх мистецьких шкіл і течій (футуристи, «Пощечина общественному вкусу» та ін. у літературі; абстракціонізм, супрематизм, кубізм та ін. в образотворчому мистецтві), то в українській культурі в цей час загострюється тема національного самовираження (від «нової школи» української прози **М. Коцюбинського**, **В. Стефаника**, **О. Кобилянської** до творчості діячів «розстріляного відродження» в літературі; від імпресіонізму **О. Мурашка**, **О. Новаківського**, **І. Труша** та ін. до «Асоціації революційного мистецтва України» **М. Бойчука**).

А імперії – чи то в XIX-му столітті Російська, чи то у XX-му СРСР – завжди намагалися тими процесами керувати. Так, в образотворчому мистецтві Російської імперії в XIX столітті офіційно панувала Академія мистецтв, яка сприяла розвитку класицизму і намагалася стримувати інші напрямки (за цих обставин виникнення творів критичного реалізму вже було неабияким прогресом), а після Жовтневого перевороту 1917 року, з остаточним утвердженням СРСР, коли перед комуністичною владою постало завдання стабілізувати й утримувати політичну ситуацію в державі, «єдино правильним» мистецьким напрямком було визнано *соціалістичний реалізм*. Гасло «Мистецтво на службі народу» насправді означало «мистецтво на службі партії».

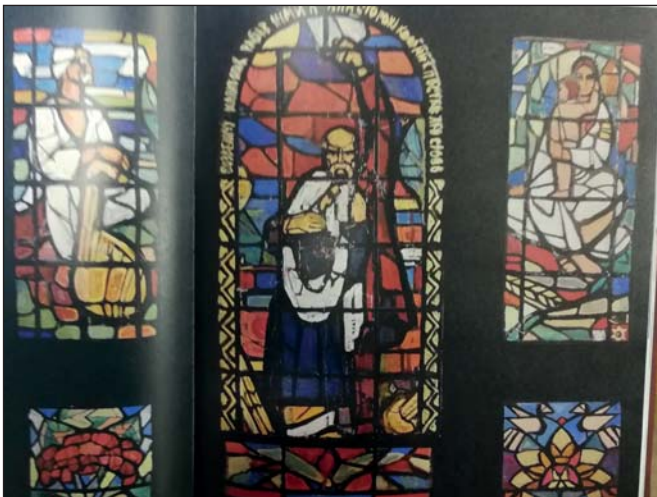
Після «розстріляного відродження» і знищення бойчукістів та їхніх творів на тлі «хрущовської відлиги» з'являються шістдесятники. Славнозвісний Клуб творчої молоді «Сучасник», заснований у Києві в 1960 році, став колиським відродження розгромленої сталінізмом української культури, в тому числі завдяки групі молодих українських художників, об'єднаних ідеєю відродження українського національного мистецтва – **Алла Горська**, **Опанас Заливаха**, **Віктор Зарецький**, **Галина Зубченко**, **Веніамін Кушнір**, **Галина Севрук**, **Людмила Семикіна**...

«Якось одного чудового дня сиділи ми у великій залі інституту, осіб п'ятдесят-шістдесят, аж раптом відчиняються двері й заходить великий гурт екстра-

вагантних молодих людей: художники! Привела їх Алла Горська. Висока, коси хвилями, білий светр, сині брюки спортивного крою. Дуже голосна, життєрадісна, вмить все переінакишила, і за кілька хвилин ми вже говорили про необхідність розвивати мистецтво української театральної афіші, про повернення до джерел і традицій, про необхідність рівнятися на самих себе, на Бойчука і Курбаса, бути гідними наших поетів (всі ті, хто розстріляний), які вже тоді звучали. Власне, з цього приходу і почався справжній Клуб творчої молоді...» (зі спогадів **Леся Танюка**).

Надихалися народною творчістю, відвідували хату-музей **Івана Гончара**, де були зібрані прекрасні твори українського народного ужиткового мистецтва, живо цікавилися сучасними світовими тенденціями в образотворчому мистецтві і, звичайно ж, виходили за рамки соцреалізму.

Секцію художників у КТМ очолив **Веніамін Кушнір**. «У 1962 році В. Кушнір стає одним з найактивніших членів Клубу творчої молоді. На блискуче організованих вечорах разом з іншими пропагує українське мистецтво, забуті імена, класику... У майстерні завжди хтось є, завжди суперечка, в якій разом з істиною часто народжується нова людина. Багатьох відвоював він для українського мистецтва, розбудивши національний ген» (зі спогадів **Андрія Охримовича**).

Вітраж «Шевченко. Мати» в Музеї шістдесятництва

Подібний Клуб «Пролісок» був утворений також у Львові, тут гуртувалися художники **Софія Караффа-Корбут**, **Стефанія Шабатура**, **Іван Крислач**, **Євген Безніско**, скульптор **Теодозія Бриж** та ін.

Незважаючи на яскраву творчу індивідуальність кожного з митців, радянська влада знайшла для них всіх єдиний ярлик – «українські буржуазні націоналісти» – і діяла відповідно: Алла Горська у 1970 році була підло вбита, Опанас Заливаха і Стефанія Шабатура пройшли через радянські тюрми і табори. Влада забороняла художні виставки шістдесятників, знищувала їхні твори (як це сталося 1964 року з відомим вітражем «Шевченко. Мати» в Київському університеті, авторами якого були А. Горська, О. Заливаха, Г. Севрук, Г. Зубченко, Л. Семикіна, або з малюнками Стефанії Шабатури, знищеними табірною адміністрацією). Тепер відтворене за ескізом зображення вітражу є візитною карткою Музею шістдесятництва. Центром композиції є зображення гнівного Тараса Шевченка зі здійснятим над головою кулаком.

Спільне авторство вочевидь передбачає колективне обговорення сюжету, однаковий підхід до трактування образу. Вибірковий підхід комуністичних ідеологів до творчості Великого Кобзаря, використання ними шевченкової теми захисту гнобленого селянства і свідоме замовчування заклик до національно-визвольної боротьби, фактична експлуатація спотвореного владою образу поета обурювали шістдесятників. Більше того, вони задавалися питанням, як би поставився Шевченко до сучасної їм української дійсності. Пам'ятаєте, у **Ліни Костенко**:

**Що писав би Шевченко
в тридцять третьому,
в тридцять сьомому роках?
Певно, побувавши в Кос-Аралі,
Побував би ще й на Соловках,
Загартований, заграбований,
прикиданий землею, снігами, кременем,
досі був би реабілітований.
Хоч посмертно, зате – своєчасно...**

А. Горська. Гнівний Тарас

Після знищення вітража цю ж тему продовжує **Опанас Заливаха** у ліногравюрі «Чи буде суд, чи буде кара?...» та в дуже подібній за змістом мозаїці. Тут Шевченко здійснює над головою вже обидва кулаки. Але найбільшого драматизму цей образ набуває таки у Алли Горської в її лінориті «Гнівний Тарас», відомому у чорно-білому і червоно-чорному варіантах. Тут реальний образ поета лише ледь вгадується, обличчя практично відсутнє, його риси зміщені, очниці чорні, провалені, стиснені кулаки виходять на передній план... Це вже не просто гнів – це «прокляття з тойбіччя!».

Визначення засобів художнього вираження – це справа мистецтвознавців. Істориків більше цікавить смислове навантаження сюжетів. Вже хрестоматійним став портрет **Василя Симоненка**, створений Аллою Горською в техніці чорно-червоного лінориту: вперто нахилене високе чоло, націлені на поета багнети, калина, як краплі крові, спадає вниз. Портрет був створений на 9 днів з дня смерті Василя Симоненка і повторений нею на його роковини.

Ось портрет **Івана Світличного** у збірці Музею – червоно-чорний лінорит, спокійне обличчя, в долонях тримає кетяг калини. А ось інший варіант – сумне, аж суворе обличчя, зображене червоно-чорними фарбами, під підборіддям – руки з обрізаними пальцями, криваво-чер-

воні плями... Що це? **Олексій Зарецький**, син художниці, описуючи цей портрет, ставить акцент на втрачених Світличним пальцях. Так, дійсно, Іван Світличний ще в дитинстві втратив кілька пальців на правій руці; в дорослому віці ця вада була малопомітна, ніхто не акцентував на ній увагу. Розгадка – у даті написання портрету – 1965 рік, перша хвиля арештів, засуджені друзі Алли Горської: **Опанас Заливаха, Михайло і Богдан Горині, Ярослав Геврич, Ярослава Менкуш, Іван Гель** – усього понад двадцять осіб. Ув'язнений на вісім місяців і сам Іван Світличний – «доброокий», «вусате сонечко», «батько шістдесятницького руху», а для батьків, за відомим прислів'ям, якого пальця не вріж, то все боляче!

А. Горська. Портрет Івана Світличного

Не менш цікавий і символічний за змістом портрет **Бориса Антоненка-Давидовича**, репресованого ще у 1935 році українського письменника і мовознавця, який до кінця життя перебував під неослабним тиском КДБ. На портреті Горської голова письменника-мислителя затиснута у величезні могутні долоні – що це? – «голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки» за **Т. Шевченком**, чи лещата влади і вимушених самообмежень?

А. Горська. Портрет Бориса Антоненка-Давидовича

Значно стриманіший, обережніший за вдачею, чоловік Алли Горської **Віктор Зарецький** після вбивства дружини написав портрет, який зараз належить до фондової колекції Музею шістдесятництва. На ньому молода білява вродлива жінка, в рисах обличчя якої вгадується дещо ідеалізований образ Алли. На волоссі – темно-червона тінь, червонясте тло, навколо голови, як стилізоване саяво, розходяться золоті промені, на плечі, як частина променів, затиснута в руці чи то запалена свічка, чи то пензлик... Ще буквальноніше прочитується історія вбивства Алли Горської на його полотнах «Вознесіння», «Метафоричне видіння», «Світла душа».

В. Зарецький. Портрет дружини

В. Зарецький. Метафоричне видіння

В. Зарецький. Світла душа

Глибоким символізмом пронизані й твори *Опанаса Заливахи*, засудженого у 1965 році до п'яти років ув'язнення.

У експозиції Музею шістдесятництва демонструється цікавий документ. Дізнавшись про заборону табірної адміністрації О. Заливасі малювати, друзі-шістдесятники написали колективного листа генеральному прокурору СРСР з вимогою негайно скасувати протизаконний наказ і провели аналогію із заборонаю царської охранки писати і малювати Т. Шевченкові. Заборона була знята і художник взяв участь в організованому *Богданом Горинем* табірному святкуванні дня народження Тараса Шевченка 1967 року, намалювавши для нього невеличкий плакат з портретом поета.

О. Заливаха Зона

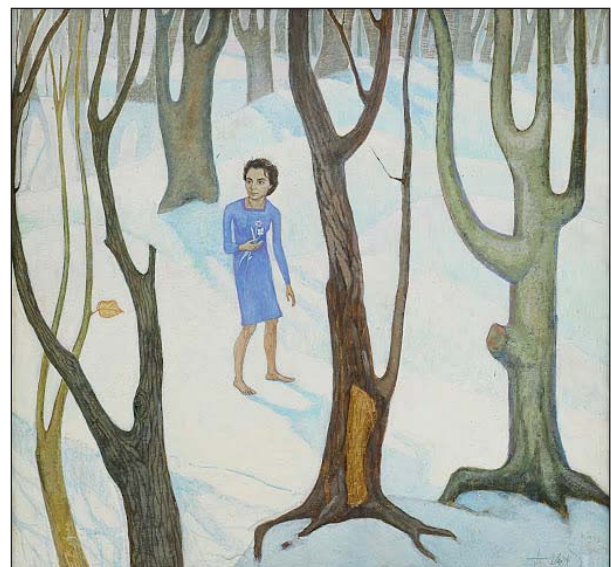
Відбувши свій термін ув'язнення, О. Заливаха після масових арештів 1972 року пише картину «Зона». Коричнево-червоний похмурий колорит, весь простір картини заповнений частокором загострених стовпів, серед яких схематичні фігурки в'язнів із закладеними за спину руками. А по центру проступає складене з фрагментів відсторонене і стражденне обличчя Зони.

Дещо несподіваний сюжет картини «Табірне» – безликі постаті у зелених шинелях грають у більярд, от тільки більярдні кулі значно більші за розміром і до жаху нагадують людські черепа, а падають вони у гіпертрофовані сітки, що наводять на думку про кошки під гільйотиною...

О. Заливаха. Більярд. Табірне

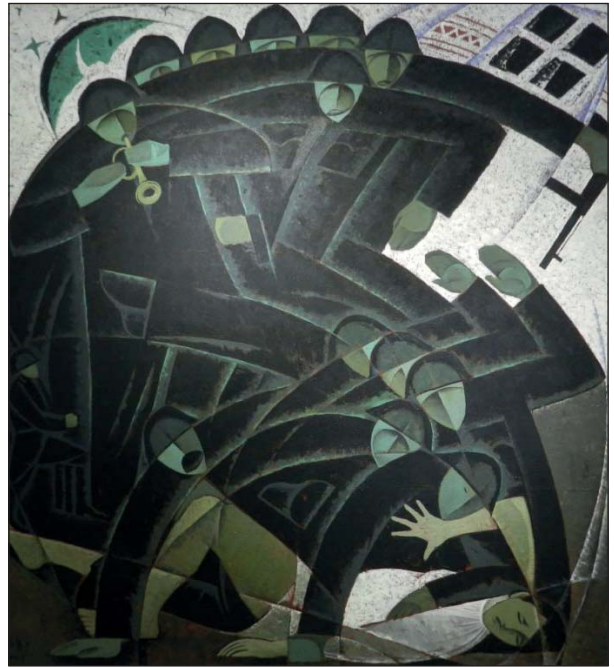
До езопової мови символізму вдається і *Галина Севрук*. На згортання «хрущовської відлиги» вона відгукнулася твором «Пролісок»: серед засніженого лісу тендітна по-літньому вбрана босонога дівчина з обличчям *Надії Світличної* – узагальнений образ невинуватих надій шістдесятників на демократичні перетворення в державі. До цього ж періоду належить і картина «Поламані крила» – маленька скоцюрблена фігурка скривдженного, переляканого чоловічка, над яким розпростерла заломлені крила з великими грубими відбитками підшов біла птаха. Мимоволі згадується поезія *Івана Драча* «Новорічна казка» про Кирилові крила і сумні роздуми, чи ж потрібні людині «крила» в тоталітарному суспільстві, якщо за них треба платити такою дорогою ціною?..

Г. Севрук. Пролісок

Г. Севрук. Поламані крила

В. Кушнір. Скерцо

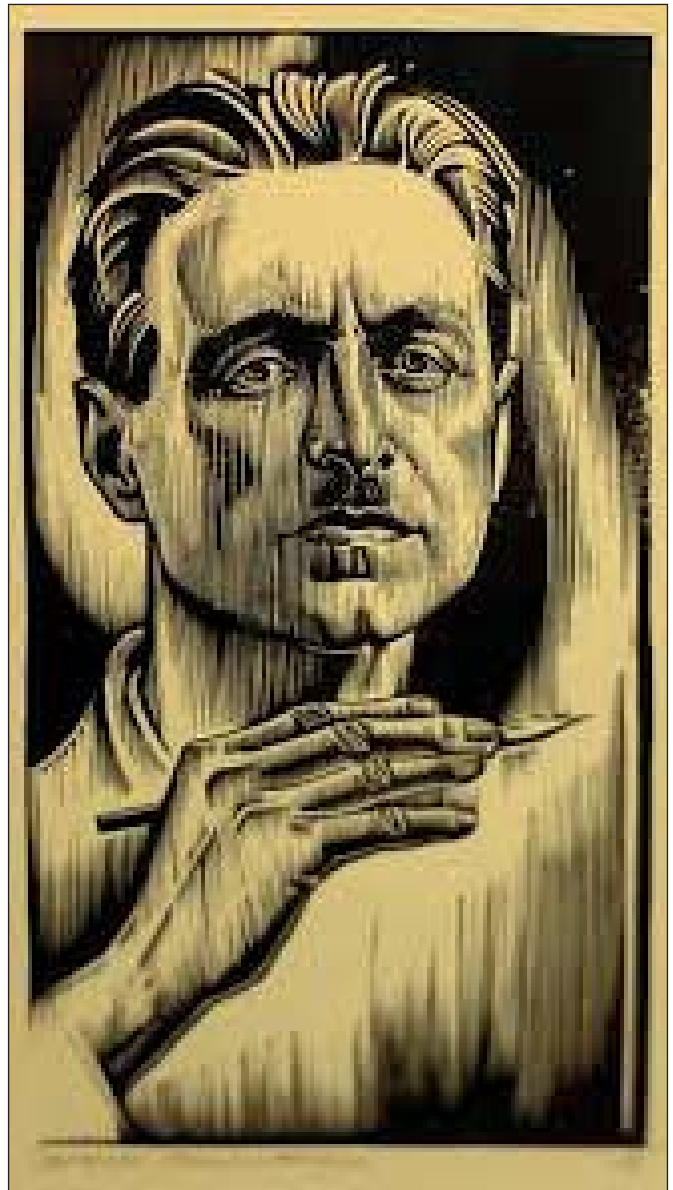

В. Кушнір. Автопортрет зі свічкою

Моторошно-пророчною виявилася і керамічна робота художниці «Іван Світличний» 1967 року: розіп'ята крила та душа, що живиться знанням і знання дарує.

Наводячи приклади інакомислення через художні образи, не можна не згадати і картину **Веніаміна Кушніра** «Автопортрет зі свічкою», де автор в образі сучасного босого Діогена з течкою під пахвою і запаленою свічкою в руці крокує вулицею повз довжелезну чергу заклопотаних своїми побутовими справами громадян під гастрономом. «Шукаю людину!» – відвертий протест проти збайдужілості радянського суспільства до питань моралі і громадянських свобод.

У 1968 році Веніамін Кушнір пише полотно «Скерцо», більш відоме як «Гвалтована Україна». Сіро-зелені безликі постаті навалилися на розпластану на підлозі жіночу фігуру у вишиванці, злякано-перекошене віконце хати з вишитими фіранками, зухвало сміється зелений місяць,

В. Перевальський. Портрет М. Бойчука

підкреслюючи жах безкарності творимого злочину. Багато-кратно повторені ламані лінії зображення утворюють подобу свастики, а рука одного з гвалтівників стискає автомат – це дає можливість прийнятного для радянської влади прочитання сюжету, але написання полотна саме у період репресій української інтелігенції значно збільшує асоціативний ряд. І зовсім інший – сумний і ліричний – символізм у полотні «Прощальна мелодія»: сумний скрипаль на тлі напівпрозорої жіночої постаті (Україна? мати? кохана?); з його плеча злітають у небо журавлі. Картина-прощання... Даруючи картину Музею, вдова художника **Галина Кушнір (Возна)** назвала її «Автопортрет».

Найбільша колекція у мистецькій збірці фондів Музею – роботи **Любові Панченко**. Тут і ліричні акварелі циклу «Карпати», і ілюстрації до творів Т. Шевченка (ескізи олівцем та лінорити), і декоративні орнаментальні розписи, і дві картини у техніці аплікації тканиною. Саме дві з цих аплікацій уособлюють громадянський протест художниці проти репресій її друзів на початку 1970-х років – це великий портрет Т. Шевченка і, особливо, «Єретик або Вогнище інквізиції», на якому, ніби з вогню, проступає спокійна і впевнена худорлява постать – узагальнений образ борця.

Боротися можна по різному. Якщо названі вище роботи художників можна уподібнити до відвертої гучної заяви про незгоду з тоталітарним ладом і національними утисками, то твори інших митців, які принципово обрали для своєї творчості українську тематику, – це спокійне і впевнене самоствердження у своїй національній ідентичності відстоювання права свого народу на самобутність і культурне життя. **Софія Караффа-Корбут** у техніці лінориту створює свою Шевченкіану, **Лариса Іванова** ілюструє **Лесю Українку**; графічні портрети **Михайла Бойчука**, **Василя Симоненка**, **Володимира Ткаченка** та великий цикл графічних робіт на теми народних пісень створює **Василь Перевальський**, до пісенної теми звертається також **Анатолій Зубок**, епосно-переможно звучить героїко-історична тема в творах **Георгія Якутовича**, **Володимира Куткіна** та **Івана Крислача**, високопрофесійно і лірично увічнею українську природу **Геннадій Польовий**. Уже в часи незалежності **Володимир Куткін** з пам'яті відтворює образи побратимів зі сталінських таборів; художник-самоук, багаторічний політ'язень **Григорій Герчак** лишає нащадкам документально точні замальовки табірної побуту; **Геннадій Польовий** передає до Музею шістдесятництва ескізи замальовки з табірної життя. Ці твори – свідчення незламності людського духу і творчого пориву.

Останні рядки із забороненої в радянський час поезії **Ліни Костенко**

**Як мовчанням душу уяремлю,
то який же в біса я поет?!**

стосуються не лише самої поетеси, а й виражають спільне духовне кредо українських шістдесятників. Художники-шістдесятники промовляли своїми картинами:

Я не пишу, що бачу. Я пишу, що думаю.

І їхня безкомпромісність у ствердженні природного людського права на вільну творчість, на Богом дане право кожного народу на власну національну ідентичність, їхній протест проти насильства і сваволі влади, висловлені через образну мову художніх творів, лишилися нам у спадок. ■

В. Зарецький. Видіння. 1979р.

Лесь Танюк із Опанасом Заливахою. 1970-і роки

Шістдесятники: Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Драч, Іван Світличний, Ліна Костенко, Євген Сверстюк. Конференц-зал Спілки письменників України, Київ, жовтень 1963 р.

«ІНФОРМАЦІЙНІ ПОТОКИ В БІОСФЕРІ. І НЕ ТІЛЬКИ»

ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАМН УКРАЇНИ,
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ
ВІТАЛІЯ АРНОЛЬДОВИЧА КОРДЮМА

Аналіз накопичених експериментальних даних показує, що єдність живого і його сукупність – як Система – крім трофічних зв'язків, має глибиннішу основу. Її суть полягає в тому, що *весь світ живого інформаційно уніфікований і взаємо конвертований*.

... Але життя високо динамічне і в просторі і в часі. Повинно бути «щось», що забезпечує таку динаміку, якісь його механізми і процеси. Ми їх не бачимо. Проте накопичення експериментального матеріалу відбувається зростаючими темпами, і експериментальні дані, наявні вже в світовій літературі, дозволяють сформулювати проблему в цілому, не обмежуючись тільки загальним принципом існування єдності живого, «*de facto*». Сьогодні можна описати механізм, який створив таку єдність, причини його виникнення та особливості функціонування, що підтримують безперервне існування і розвиток життя. Згідно з існуючими положеннями, *«життя» – це суто земний, окремих варіант матеріалізованої інформації на «само...»: самовідтворення, самомультиплікацію, самозбереження, саморозвиток і інші «само...»*. Система «само...» – це фундаментальне явище. Її локальна реалізація в Земний варіант «само...» – життя функціонує за принципом циклічності інформаційно-закритої системи. Інформація на «само...» матеріалізується системами свого обслуговування і реалізації в «мультиплікатори» інформації «само...».

У Земному варіанті «само...» такими її «циклічними» мультиплікаторами є організми, що створюють біосферу. У них інформація «само...» записана на носії, яким є ДНК. А забезпечує уніфікацію життя («єдність живого») постійний обмін інформацією між усіма складовими біосфери. Такий обмін здійснюється шляхом переміщення як клітинної, так і позаклітинної ДНК – повсюдних і всеохоплюючих

інформаційних потоків. Інформаційні потоки невидимі нами, бо не вивчаються і не визначаються цілеспрямованим пошуком.

...За 4 мільярди років еволюція, мінливість, мутації і багато чого ще з протоклітини створили первинну, мабуть, тоді ще досить обмежену біосферу, потім зробили її «наповнення». Безперервною низкою з'являлися і зникали мільйони видів з властивостями, будовою, зовнішністю, функціями всього мислимого і немислимого. Але все це відбувалося тільки (!) і тільки (!!) в рамках непохитної єдності: клітина – основа життя, ДНК – єдиний взаємо конвертований матеріал спадковості, матричний біосинтез білка – на рибосомах.

І ніякі мутації, ніяка еволюція за весь цей час – третину (!!!) всього періоду існування Всесвіту, не створили, не розповсюдили ніяких альтернатив. Вся нескінченна різноманітність форм, функцій, життя в умовах і місцях проживання дивних, неможливих і ін. існувала й існує тільки на основі єдності і тільки «в рамках» такої єдності. І все, що виникло, що змінювалося за ці 4 мільярди років, створило мінливе біорізноманіття, що зачіпає «все», крім «єдності живого». Як би ця «єдність» могла зберегтися, якщо безліч разів змінювалося «все»?

У першооснові такого і лежить суть, головна властивість інформації на «само...», що відрізняє її від інших складових світобудови. Це основа «само...». Без принципу «само...» будь-яка інформація рандомізує, елімінує, зникне як така.

... Цікаво виходить: *Всесвіт – для життя, життя – для людини, людина – для Розуму. А Розум тоді для чого?* «Антропний принцип» це питання дипломатично обходить. І таке замовчування цілком зрозуміло, тому що далі починаються вкрай незатишні і неприємні, але логічно необхідні, якщо бути послідовним, наслідки. Згідно з такими наслідками Розуму, власне кажучи, людина теж не потрібна.

... Будь-яке намагання не те, що визнати, а хоча б спробувати для самого себе проаналізувати нове, що виходить за рамки загальноприйнятого, вимагає на час такого аналізу «відключитися» від обмежень загальноприйнятого. Сьогодні практично всі наукові дослідження базуються на уточненні, перевірках, розширенні поля досліджуваного, але вже концептуально встановленого.

Найчастіше планування досліджень здійснюється за вже існуючими (написаними і присутніми в Інтернеті, наведеними в публікаціях, спеціально розробленими) програмами. Швидко наростає загальна запрограмованість, яка формує хід думок і дій.

Програми дуже полегшують роботу, а обсяг експериментального матеріалу без програм часто не можна і обробити. Експерименти ставляться дуже тонкі, апаратура для їхнього виконання надзвичайно складна. Розібратися, що вона видає, в більшості випадків взагалі ніхто (крім інженерів технічного забезпечення, та й то не завжди) не в змозі. Фактично, експеримент проводить вже не людина, а машина. І все – тільки за програмами. І обробляє матеріал, дані експерименту теж машина. Можна не думати, не аналізувати, не порівнювати, не оцінювати, не обробляти. Програма видасть готовий результат – за програмою.

Так сьогодні непомітно створюється замкнений віртуальний світ науки. Сьогодні – рівень «запрограмованості» біології вже такий, що для сприйняття нового (ні в якій мірі не відкидаючи наявне) необхідно спробувати сприйняти, проаналізувати його без тиску канонів. А вже потім порівнювати, зіставляти і т.ін. із загальноприйнятим і робити свої висновки. Свої, а не ті, що записані в програмах і які вже початково запрограмовані.

Віталій Кордюм

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

31 липня 2021 року виповнилося 90 років видатному українському вченому-біологу, академіку НАМН України, члену-кореспонденту НАН України, доктору біологічних наук, професору *Віталію Арнольдовичу Кордюму*. Водночас виповнюється 65 років його плідної і багатогранної наукової діяльності. В.А. Кордюм є лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, автором понад 500 наукових публікацій та більше 50 патентів на винаходи.

Фахова наукова робота Віталія Арнольдовича розпочалася в аспірантурі біологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, куди він вступив після закінчення навчання в університеті у 1955 році. Скінчивши аспірантуру у 1958 році, В.А. Кордюм починає свою наукову кар'єру в Інституті мікробіології і вірусології ім. К.Д. Заболотного АН УРСР як молодший науковий (1958), старший науковий співробітник (1963) та завідувач наукового відділу (1967). 1960 року Віталій Арнольдович захистив кандидатську, а через 10 років — докторську дисертації.

Під час роботи в Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР, В.А. Кордюм послідовно започатковує розробки найновіших у світі і фактично перших в СРСР наукових напрямів, таких, як *повітряна мікробіологія; мікробіологічні проблеми замкнених екологічних систем; вплив умов космічного польоту на організми, що розвиваються; біологічна дія екзогенних нуклеїнових кислот* (напрямок, який передував генній інженерії). При виконанні цих робіт вперше було сформульовано і експериментально доведено необхідність зміни концепції замкнених екологічних систем для позаземного забезпечення існування людини (тобто зміни поглядів стосовно повністю замкнених систем, які тоді панували, на користь частково замкнених, що існують і сьогодні). Він показав біологічну дію екзогенних РНК на одноклітинні організми та встановив роль екзогенних нуклеїнових кислот як важливого чинника еволюції. Ним доведено можливість розвитку мікроорганізмів в атмосфері на поверхні порошків.

Віталій Арнольдович разом з керованим ним відділом від 1968 року почав працювати у Секторі молекулярної біології і генетики в Інституті мікробіології і вірусології ім. К.Д. Заболотного АН УРСР, ставши, таким чином, його співзасновником. В цьому Інституті Віталій Арнольдович працює з перших днів його заснування в 1973 р.

Усі наукові дослідження, які проводить В.А. Кордюм, завжди були на передовому фронті світової науки.

У 1960–2000 роках основними напрямками досліджень була космічна біологія, біотехнологія, генна інженерія. Так, у відділі, яким керує В.А. Кордюм, було розроблено технологію фагозалежного суперсинтезу білків і пептидів. Практичною реалізацією цих робіт став перший в Україні і нині майже всім знайомий препарат рекомбінантного інтерферону-а-2 — «Лаферон», який широко і ефективно використовується при лікуванні низки вірусних та онкологічних захворювань.

У фундаментальному плані в цей період на підставі проведених робіт з різноманітним генним конструюванням і узагальнення світового досвіду того часу, ним була написана і видана монографія «Еволюція і біосфера», в якій вперше у світі обґрунтовано горизонтальний перенос генетичного матеріалу як загальнобіологічне і еволюційно вирішальне явище.

Останні 30 років Віталій Арнольдович сконцентрував свої зусилля у царині новітніх генних технологій, зокрема, біотехнології та генної терапії. У 2007 році став співзасновником нового науково-дослідного інституту в системі Національної академії медичних наук – ДУ «Інститут генетичної та регенеративної медицини». Під керівництвом академіка НАМН України В.А. Кордюма ведуться інтенсивні дослідження найактуальніших питань сучасної медицини, у тому числі розробки технологій генної терапії інсулінзалежного діабету, атеросклерозу та технології клітинної терапії на основі нативних і модифікованих стовбурових клітин людини.

Сьогодні центральним напрямом його робіт є вивчення природних та штучних генетичних перетворень евкаріотичних клітин, в тому числі стовбурових, за рахунок відповідної організації процесів. На підставі цих досліджень і з урахуванням досвіду, набутого в минулі десятиріччя, була сформульована ідея використання мезенхімальних стовбурових клітин (МСК) як клітинно-молекулярного інструментарія для управління процесами в організмі. Успішні пілотні дослідження на тваринах із застосуванням МСК та цитокінів, проведені у співробітництві з провідними установами НАН України і НАМН України, продемонстрували ефективність застосування даного підходу для лікування патологій різного генезу.

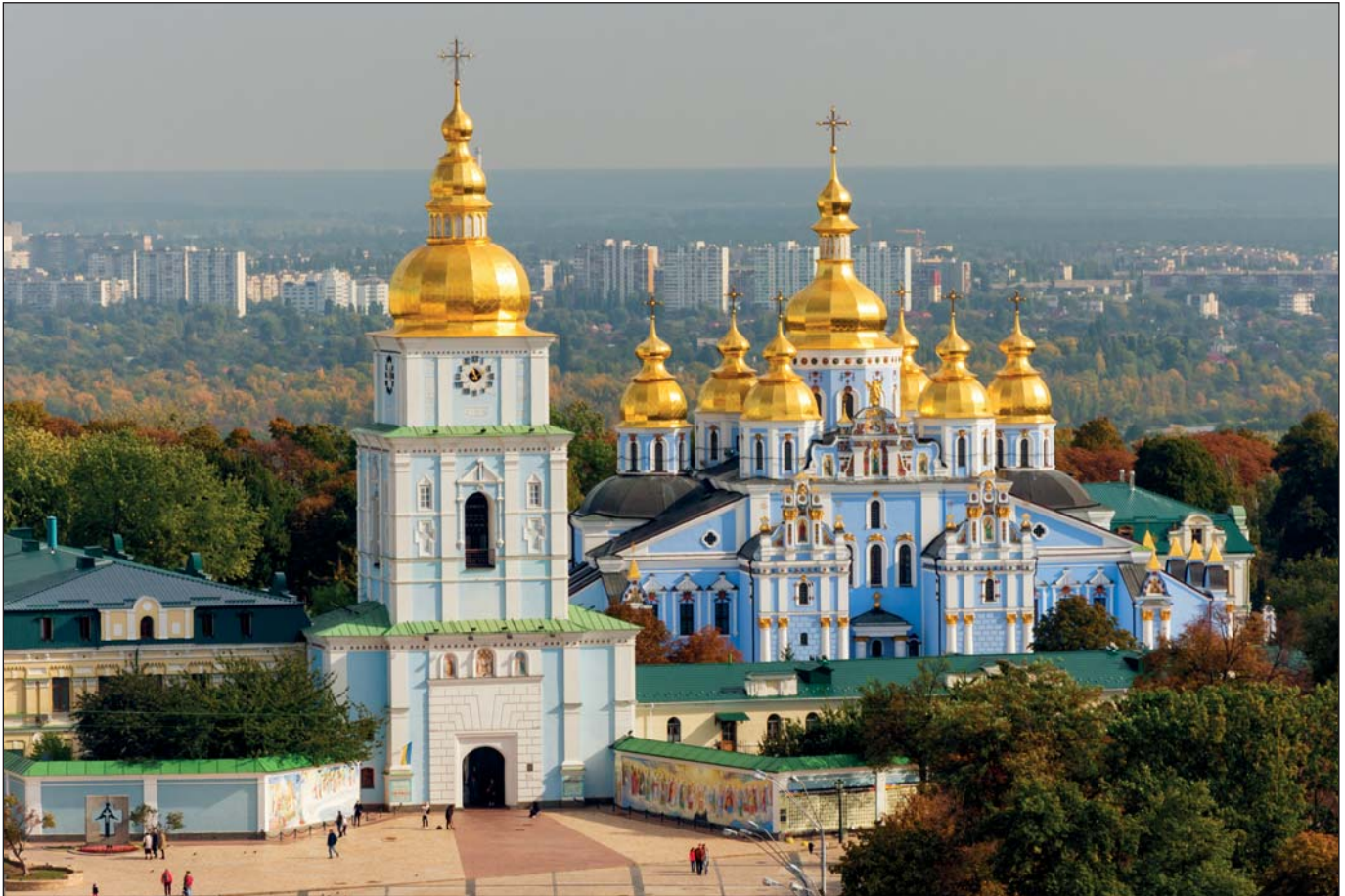
Наукова громадськість, колеги й друзі вітають Віталія Арнольдовича Кордюма з 90-річчям і бажають міцного здоров'я, енергії, творчого натхнення, щастя й благополуччя! ■

Співробітники Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України

Редакція та Редколегія журналу щиро вітають члена редколегії «Світогляду» Віталія Арнольдовича Кордюма з днем народження і бажають йому ще багато років життя на радість рідним і на благо України.

Архангел Михаїл. Храмова ікона Михайлівського Золотоверхого собору. XVII ст.

«АЗЪ МИХАИЛЬ, ВЫШНАГО ПРЕСТОЛА СЛУЖИТЕЛЬ, ВЪ ЗЛАТОВЕРХОМЪ ХРАМЕ ПРЕБЫВАЮ...»

Олена Шапіро
мистецтвознавець,
м. Київ

Частина 3.
Початок див.
«Світогляд», №1, 2, 2021.

Славне відродження оплоту християнської віри – Собору Архістрати́га Михаїла та монастиря – волею Божою відбулося 9 грудня 1995 року. Президент України **Леонід Кучма**, впроваджуючи в життя державну програму, підписав наказ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». У 1999 році на День Києва заново відбудований Собор урочисто освятив Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України **Філарет**.

Зацікавлені фахівці упродовж кількох років з великим ентузіазмом працювали з ранку до вечора: вчені дослідили фундаменти та залишки стін зруйнованого Собору, створили план точної реконструкції, користуючись даними та фотографіями 1934 року, зроблених напередодні вибуху. На монастирській території у 1992–1995 роках Інститутом археології НАН України було проведено розкопки під керівництвом **Віктора Харламова**. Результат був вражаючим: під час обстеження ґрунтів під керівництвом археолога **Гліба Івакіна** знайдено понад 300 поховань, фундамент старого храму (можна побачити під товстим склом біля навчального корпусу Богословської Академії) та багато цікавих археологічних знахідок, що стали експонатами музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Величну будівлю Собору Архістрати́га Михаїла було відтворено архітектором **Юрієм Лосицьким** у 1997–1998 роках, над інтер'єром працювали визначні українські митці, які створили розписи, мозаїки та іконостаси Михайлівського, Катерининського та Варваринського приділів. На фронтоні Собору знову встановили по-статать Святого Архістрати́га Михаїла, якого з давнини вшановують як небесного покровителя Києва. Власне, це – лише копія барельєфа, а оригінал сперше перебував у Музеї етнографії та художнього промислу у Львові, потім повернувся до Києва і відтепер експонується в музеї Михайлівського монастиря, що розташований у дзвіниці. Новий барельєф створений з міді і вкритий позолотою за фінансування **братів Кличко**, а на стіні Собору можна побачити дві дошки з прізвищами благодійників – представників України та діаспори в США, які пожертвували кошти на відродження храму.

Церква Іоана Богослова на території Михайлівського Золотоверхого собору

Варто додати, що в оновленому приділі Святої Катерини збереглася давня хрещальня XII століття (значно нижче сучасної підлоги храму, адже за століття рівень землі природно піднявся). До хрещальні ведуть сходи, зверху вона вкрита мережаною сінню, а внизу можна побачити складене із природного каміння місце для хрещення та відновлені мозаїки з іконами Ісуса Христа, Богородиці, Архангела Гавриїла, Іоана Предтечі, Архангела Михаїла. А під гранітом у хрещальні замуровано капсулу з посланням до нащадків: «Закладено місяця травня, 24 дня у літо 1997 від Різдва Христового на відзнаку початку робіт по відтворенню Михайлівського Золотоверхого собору». Найдавніша збережена перлина обителі – світла й затишна трапезна церква Святого Іоана Богослова – за свою довгу історію теж зазнала пошкоджень, проте волею Божою вже триста років залишається цілою. Церква апостола любові євангеліста Іоана дарує спокій та мир усім, хто заходить сюди помолитися: на віконному стеклі в формі медових сот навіть у холодному листопаді можна побачити махаона, який усамітнівся в теплій церкві за товщею старих стін.

Хроніка церкви Іоана Богослова свідчить про сумні історичні реалії: за радянських часів баню з хрестом було знято, в самій споруді від 1922 року знаходилася студентська їдальня. Відомо, що на війні немає атеїстів, отже після Другої світової війни церкву повернули вірянам, які власним коштом та працею від 1948 до 1949 роки поновили покрівлі бані та пофарбували фасади. Але надалі, вже в період «відлиги», храм Святого Іоана Богослова використовували спочатку як складське приміщення, а пізніше – як спортивну залу.

З урахуванням того факту, що храм є пам'яткою архітектури, держава провела реставраційні роботи: всю будівлю церкви відтворили в стилі бароко XVII – початку XVIII ст., відремонтували перекриття та фасади, дах покрили гонтом, на південному фасаді розібрали стару прибудову 1780 року. Після закінчення ремонту в інтер'єрі храму створили музей кераміки Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»¹.

Лише в незалежній Україні храм Святого Іоана Богослова нарешті став діючим, академічним храмом Богословської Академії, де проходять богослужбову практику майбутні священнослужителі і співає академічний хор.

У складі відновленої Михайлівської обителі є відома зі старовинних гравюр та фотографій дзвіниця, яка має оглядовий майданчик на чудовий панорамний краєвид та електронний годинник з карильйоном: його дзвони щогодини виконують мелодії найвідоміших

Розпис приділу Св. Варвари

¹ Трапезний храм Святого Іоанна Богослова на сайті Михайлівського Золотоверхого монастиря http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=279:s-on&catid=24&Itemid=49

Сучасний іконостас Собору Архистратига Михаїла

Розпис приділу Св. Варвари

українських музичних творів. На другому ярусі дзвіниці створено церкву на честь трьох святих: **Василія Великого, Григорія Богослова та Іоана Золотоустого**, яку урочисто відкрили в пам'ять жертв голодомору і комуністичних репресій. Освячення храму звершив у 1999 році священноархимандрит монастиря, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України **Філарет**.

Для всіх, хто зацікавився історією Свято-Михайлівської обителі: в будівлі дзвіниці створено музей. Експонати дають можливість скласти уявлення про стародавній вигляд Собору. Тут можна побачити фотографії, будівельні матеріали, фрагменти фресок, зразки смальти зі стін підлоги старого Собору. Саме тут зберігаються знахідки археологічних розкопок 1994–1999 років, а в центрі експозиції першого залу представлено шиферну різьблену плиту із зображенням Святого вершника **Євстафія Плакиди**.

Великий інтерес викликають унікальні фотографії демонтажу мозаїк Михайлівського собору та світлини вчених і діячів культури, які піднялися на захист святої обителі. Вражають й інші експонати, зокрема срібні Царські ворота 1811 року з головного іконостасу храму, виготовлені за часів настоятельства преосвященного **Іринія Фальковського**.

Звісно, найдорогоціннішим експонатом музею є оригінал мідного позолоченого барельєфу Архистратига Михаїла з чільного фронтона собору: музейники та численні відвідувачі дуже високо оцінюють цей довершений витвір київської школи металопластики XVII–XVIII століття.

Фасад Михайлівського Золотоверхого собору із барельєфом Архистратига Михаїла

Саме покровительство Архистратига Небесних Сил допомогло численним учасникам Революції Гідності 2014 року, коли Михайлівський Золотоверхий монастир врятував життя багатьом людям, захистивши їх від загонів «Беркута». Ченці та священнослужителі Святої обителі протягом кількох годин били в набат. Історики пригадують, що Михайлівські дзвони так само скликали людей багато століть тому – за часів монгольської загрози у XIII столітті. В XXI столітті в Соборі Архистратига Михаїла знайшли укриття революціонери з Майдану, до храму приносили важко пораних та вбитих. Змерзлі та виснажені люди ночували просто на підлозі храму. На території монастиря діяв штаб волонтерів, активно працював пункт збору медикаментів та іншої допомоги повстанцям. У Трапезному храмі Св. Іоана Богослова розташували операційну, де всім постраждалим надавали медичну допомогу. У головному храмі братія монастиря служила панахиди по вбитих на Майдані. Сьогодні тут моляться за всіх військових, які захищають Україну.

Божим промислом 900 років тому над широким Дніпром був збудований чоловічий монастир із головним храмом на честь захисника від зла – Святого Архистратига Михаїла, який оспівується у акафістії як «шестокрилатий перший княже, воєвода Небесних Сил, Херувімів і Серафимів». Місце це величне і святе, намолене багатьма поколіннями християн, це – духовний оплот православ'я на нашій землі. Саме за покликанням віруючих храм та монастир століттями розбудовувалися та прикрашалися, підтверджуючи велич земного Дома Божого. Від часів Київської Русі до сьогодні сяючі золотом бані та хрести Собора укріплюють нашу Віру та свідчать про нашу вдячність Богові за його милість і щедрість до України. ■

ВЕЛЕТ МИСЛІ І ДУХУ

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

МИКОЛИ ГУЛАКА

*Я назавжди втратив Україну, але поніс на всю свою дорогу її науку мужності
і цієї науки не споганив, пізнавши солодке почуття перемоги над нищим страхом,
залишивши своїм нащадкам приклад чоловічої терпеливості.*

*Більше нічим віддячитися їй не зміг,
а мало це чи багато – скажуть ті, які прийдуть.*

Микола Гулак

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук, професор,
пров. наук. співроб.
Інституту фізики НАН України,
м. Київ

Олена Полевецька
інженер відділу
теоретичної фізики
Інституту фізики НАН України,
м. Київ

На стелі, зведених в честь видатного азербайджанського поета і мислителя **Нізамі** (бл. 1141–1209), серед барельєфів світових нізамізнавців є портрет **Миколи Гулака** – людини енциклопедичних знань, одного з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, математика, юриста, орієнталіста, перекладача, філософа, полігота, який досконало знав близько двадцяти мов. Є також вулиця його імені в місті Гянджа (Азербайджан), адже він віддав кращі роки свого життя грузинській і азербайджанській культурам. І до прикрого мало знаний цей чоловік у рідній Україні. Щоправда, 1984 року відомий письменник **Роман Іваничук** написав про Гулака чудовий роман «Четвертий вимір». 1982 року, вже після ув'язнення і незадовго до смерті, **Валерій Марченко** написав предметну і цікаву наукову розвідку про видатного земляка. Долі їхні були в чомусь схожими, обидва були в'язнями сумління через свою любов до України, хоча й жили в різні епохи, з відстанню 130 років. Пізніше кілька ґрунтовних статей-розвідок написав математик **Мирослав Кратко**, одну з них він завершує словами академіка **Володимира Вернадського**, який про таких людей, як Микола Гулак писав: «Характерною ознакою життя цих людей є неможливість знайти для себе відповідне місце, повне вираження свого різнобічного таланту в одній галузі. Вони проходять через життя невизнаними і незрозумілими для сучасників. Тільки небагато з них втішуються визнанням нащадків; пам'ять про переважну більшість із них ледве чи зберігається. А, тим не менше, ці люди в цілому роблять велику справу, тому що саме серед них створюється те, що вносить в життя людей щось нове, своє. Ці люди, які не вкладаються у рамки сучасного, творять майбутнє».

У листі до Володимира Вернадського, який був у родинних зв'язках з Миколою Гулаком, математик **Павло Флоренський** писав: «Гулак здається мені одним із найблискучіше обдарованих людей другої половини XIX століття, і для історії культури було б непростимо не знати його або обмежувати своє знання лише повідомленням про його участь у Кирило-Мефодіївському братстві».

До Кирило-Мефодіївського братства належали: **Костомаров, Гулак, Білозерський, Навроцький, Пильчиків, Петров, Куліш, Маркович, Андрузький, Посяда, Савич, Шевченко** та інші...

Сьогодні всім добре відомо, що одним із ідеологів цієї першої української політичної партії був Микола Гулак, але про нього як про вченого, науковця широкого діапазону наш український загаль знає дуже побіжно. Спробуємо бодай трохи розширити цю обізнаність, а з іншого боку, нехай ця невеличка розвідка стане даниною пам'яті про визначного українського вченого.

Народився Микола Гулак у Варшаві 6 червня 1821 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії, за іншими даними – на хуторі Гулаківка поблизу містечка Драбова. Рід Гулаків започатковується від генерального обозного Війська Запорозького, часів урядування гетьмана **Петра Дорошенка**.

Батько намагався дати дітям добре виховання і освіту. Початкову освіту хлопець, певно, одержав удома. Коли юнакові виповнилося 14 років, його віддали в один із приватних пансіонів, який готував дітей до вступу в університет.

Микола Гулак
(25.05.1821, Варшава - 08.06.1899, Генджі)

У 1838 році Микола вступає до Дерптського університету на юридичний факультет, який закінчує 1844 року. Паралельно відвідував лекції з природничих наук і математики. «Із Дерптського університету, – за спогадами

Василя Білозерського, – Гулак виніс рідкісні знання, любов до вчених студій та німецьку чесність і порядність. У всіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення... Виконання закону він вважав неодмінним».

Цього ж, 1844, року Гулак подає до вченої ради університету дисертацію «Спроба опису чужого права за французьким, пруським, австрійським і російським законодавством». Йому присуджено за цю працю ступінь кандидата прав. Микола Гулак переїздить 1845 року до Києва і вступає на службу в канцелярію генерал-губернатора **Бібікова**. Тут він знайомиться та зближується з членами майбутнього товариства.

Першорядний історик **Микола Костомаров**, літератор **Панько Куліш**, фольклорист і етнограф **Афанасій Маркович**, журналіст **Василь Білозерський**, поет **Тарас Шевченко** – золотий фонд, цвіт нації, що мав Україну за вісь, навколо якої обертався світ, і бажав їй добра.

У листі до друга Гулак писав: «**Костомаров** обіцяє написати історію малоросійським наріччям, найвишуканішим, народним, тоді ось відкриється широке поле для нашої словесності. Мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться тією мовою. Коли цей період настане, ми не знаємо, але прагнути постійно до цієї мети дружніми зусиллями – і неможливе стане можливим». Це написано 1846 року.

Гаслом нелегального товариства було біблійне: «...і спізнаєте правду, і правда вас вільними зробить». Головною метою молоді мрійники поставили собі поширення освіти та ідей Христових. Але вік існування товариства був недовгим. **За доносом Олексія Петрова** шеф жандармів граф **Орлов** наказав почати арешти.

Репродукція картини Л. Ходченка, 1951 р.
На квартирі Миколи Гулака Тарас Шевченко бере участь
у зборах Кирило-Мефодіївського товариства 6 січня 1847 р.

Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він на той час влаштувався на роботу в канцелярії університету. Почалося слідство. *«Ніхто його не проходить без втрат, – пише Валерій Марченко, – і мало хто виходить переможцем. Гулак належав до останніх»*. Жодним словом він не видав своїх братчиків і не кався. Отже, *«як людину, спроможну на всякий шкідливий для уряду захід, ув'язнити у Шліссельбурзьку фортецю на три роки, а потім відправити у віддалену губернію під якнайсуворіший нагляд»*. Таким був вирок. *«Буде исправиться в образе мыслей»*, – значилося в кінці.

У в'язниці Микола Гулак, добившись дозволу, займається літературною і науковою працею. Він перекладає російською мовою твори *Еврипіда*, студіює математичну літературу, зокрема праці *Лагранжа*. Наприкінці 1851 року його звільняють з в'язниці і засилають до Пермі під «нагляд». Лише навесні 1855 року Микола Гулак повертається в Україну, де займається педагогічною діяльністю.

На початку 1859 року Микола Гулак видає в Одесі французькою мовою монографію «Етюди з трансцендентних рівнянь», яка одержала схвальний відгук Паризької академії наук.

Водночас він розпочинає педагогічну діяльність в Рішельєвському ліцеї на посаді ад'юнкта кафедри чистої математики. Цим успіхом Гулак, який не мав диплома математичної освіти, завдячує ліберальному попечителю Одеського шкільного округу *Миколі Пирогову*, до речі, також вихованцеві Дерптського університету.

З архівних даних, виявлених 1984 року *Ярославом Матвійшиним*, дізнаємося, що Микола Гулак написав дев'ять навчальних програм для ліцею з аналітичної геометрії, вищої алгебри, диференційного та інтегрального числення, теорії ймовірності і політичної арифметики. Він широко використав посібники *Ейлера*, *Остроградського*, *Буняківського*, *Штурма*, *Коші*, *Леруа*, *Брашмана*, *Зернова* та багатьох інших відомих математиків. Гулак активно пропагував введення до програми математичних наук ліцею такі курси, як вища теорія кривих ліній і поверхонь, теорія інтегрування та варіаційне числення, що давало б змогу студентам при успішному складанні екзамену претендувати через рік на ступінь кандидата, як це прийнято в інших університетах.

На жаль, з від'їздом Пирогова до Києва, наступний попечитель *М.М. Могилянський* побоювався мати недипломованого викладача і спровадив талановитого математика спочатку до Криму, де той працював у Керченському жіночому інституті. Від 1862 року Гулак – викладач математики у Ставропольській гімназії, а ще через рік – у Кутаїській гімназії. У 1867 році Миколу Гулака запросили викладати математику й латину до 1-ї Тифліської класичної гімназії, де він викладав упродовж 20 років, до виходу на пенсію.

Зазначимо, що серед його учнів був і *Михайло Грушевський*. Микола Гулак часто виступав з публічними лекціями, друкувався в місцевій періодиці. Ось лише невеликий перелік його лекцій, що засвідчує енциклопедичність його знань: «Про мікробів», «Система Канта–Лапласа», «Спектральний аналіз», «Філософія Шопенгауера», «Теперішній розвиток електротехніки та її майбутнє», «Саліцилова кислота», «Про грузинську поему «Барсова шкура» Ш. Руставелі», «Про народну поезію тюркських народів», «Про видатного перського поета Нізамі та його поему «Похід русів проти Берда», «Планета Марс та її супутники» й багато інших лекцій та публікацій.

Справді вражає широта знань вченого. Саме тут, у Тифлісі, Гулак поповнює свої наукові дослідження з математики, спрямовує зусилля на пропаганду ще не визнаних ідей неевклідової геометрії, сам розробляє питання геометрії чотирьох вимірів. 1877 року видає монографію «Нарис геометрії в чотирьох вимірах», згодом підготував рукопис «Аналітична геометрія з чотирма вимірами й зі сферичною тетраедричною». А ще друкує велику статтю з геодезії «Про сучасний стан європейського градусного вимірювання», яка була задумана як передмова до праці *П.Я. Стебницького* (діда академіка *Петра Капиці*).

Книга Гулака «Нарис геометрії в чотирьох вимірах» має присвяту «Пам'яті Лобачевського» і була першою в Росії книгою з багатовимірної геометрії. Це в ній автор висловлює припущення, що *«істинна геометрична форма нашого простору є не плоскостинною, а Рімановим простором»*. Гулак дійшов думки, що геометричні відкриття *Лобачевського* і *Рімана* *«здатні зробити в наших поняттях такий же радикальний переворот»*, як це сталося в розумінні Всесвіту після відкриття *Коперника*. Або ще: *«Дійсно, якби не з'явився спершу Лобачевський і не довів фактично можливість побудувати нову геометрію, неза-*

Тифліська класична чоловіча гімназія, Грузія. Фото кінця XIX ст.

Мавзолей Нізамі Генджеві в м. Генджі, Азербайджан

лежну від аксіоми Евкліда, чи зміг би тоді Ріман додуматись до своєї прекрасної теорії простору?»

Понад те Микола Гулак зауважив, що при математичній побудові механіки важливу роль матимуть закони збереження, а це дає підстави стверджувати, що Гулак передбачив відкриття теорії відносності приблизно за 30 років до Айнштейна. У своїх спогадах професор **Єгіазаров** (який вважав себе учнем Миколи Гулака) відзначав талант вченого-енциклопедиста – про його ботанічні студії свідчать фоліанти-гербарії в його бібліотеці, а те, що він зробив у галузі математики як педагог, популяризатор і дослідник, дає йому право на вдячну згадку в літописі розвитку математичної науки.

Творча спадщина Миколи Гулака різноманітна і значна. Він настільки досконало вивчив грузинську мову, що написав про неї наукову статтю. Гулак був переконаний, що коли людина приїде на нове місце, у нову країну, то їй не обов'язково надівати таку ж шапку, яку там носять. Обов'язково інше – знати народ цієї країни, його мову, його національний характер, його літературу, дізнатися про всі позитивні й негативні його властивості. Грузія полонила його серце. Окрім грузинської, він вивчав перську, вірменську, татарську, турецьку і курдську мови.

Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його «просвітителем». 1883 року Гулак повністю переклав прозою поему **Ш. Руставелі** «Витязь у тигровій шкурі» (під назвою «Барсова шкура»). Його праці «Про видатного перського поета Нізамі...», «Адольф

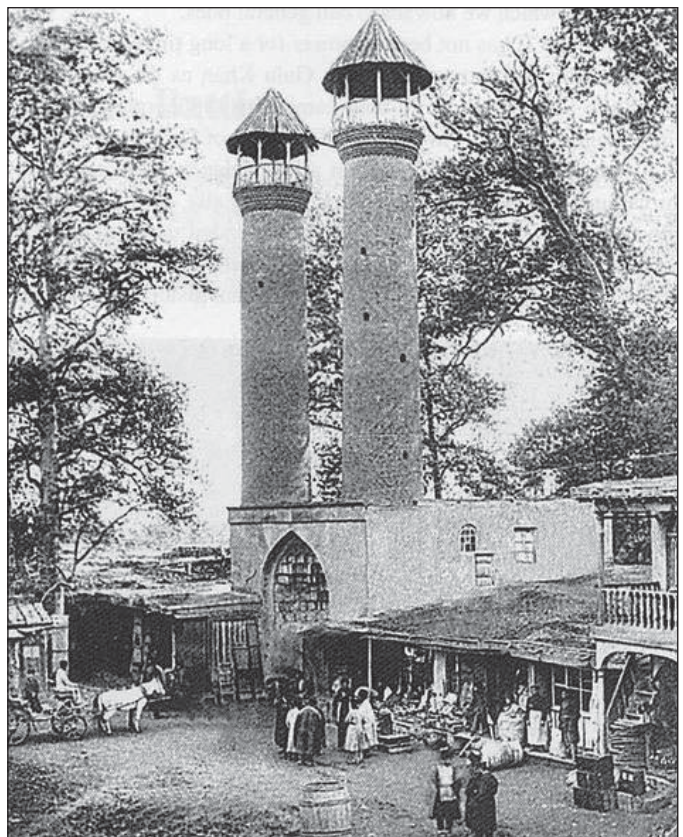
Петрович Берже як орієнталіст», «Про грузинську поему «Барсова шкура» Руставелі», про народну творчість тюркських іногородців по праву належать до числа першорядних у національному літературознавстві грузинського та азербайджанського народів, а також у російській орієнталістиці позаминулого століття.

Після виходу на пенсію Микола Гулак переїздить до Єлизаветполя (нині – Гянджа) і мешкає в родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Тут він досліджує творчість **Нізамі**, перекладає російською азербайджанського класика **Фізулі**, публікує багато критичних статей на літературні теми. Під впливом Миколи Гулака його двоюрідний брат і братчик по Кирило-Мефодіївському братству **Олександр Навроцький** переклав поему Руставелі українською мовою. Це перший її поетичний переклад на чужі мови.

Помер Микола Гулак в азербайджанському містечку Генджі 7 червня 1899 року. Могила, де лежать тлінні останки великого українського просвітителя, вченого-енциклопедиста Миколи Гулака, не збереглася. Християнський цвинтар давно пішов під забудову.

У брата і друга Гулака **Олександра Навроцького** є посвята Гулакові, яку можна було б викарбувати для обох цих славних синів України:

**І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Вкраїні. ■**

Місто Генджі, Азербайджан. Фото кінця XIX ст.

Література

1. Кратко М. Уроки Миколи Гулака. Наука і культура. Київ, 1989. № 23. С. 94–109.
2. Кратко М. Микола Гулак. Світогляд. Київ. 2009. № 3 (17). С. 4–8.
3. Марченко В. Творчість і життя Миколи Гулака. Сфера. 2001. С. 351–366.
4. Іваничук Р. Четвертий вимір. К.: Радянський письменник, 1984. 208 с.
5. Поракишвілі Н. Дослідження М. Гулака про поему «Витязь у тигровій шкурі». Радянське літературознавство. 1966. № 9.
6. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. У 4 т. Київ: Рада, 2006. Т. 2. С. 61–66.

КАРТИНКИ З ВИСТАВКИ, АБО РОЗДУМИ ПРО ПОТРЕБУ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2011 рік. Перший книжковий Арсенал

2021 рік. Десятий книжковий Арсенал

Письменниця Тамара Дуда (Горіха Зерня)
написує автографи

Ах, «Арсенал», мій «Арсенал»... Нині уже 10-й.

Організація цих заходів викликає подив і повагу. Все продумано і зручно розміщено. Пенсіонерів не зобиджають, навпаки – їм раді. Для них відвідини безоплатні. Відвідувачів попри спеку і страх ковіду – багато. Я приліпилася до двох знаних поеток – *Віри Свистун* та *Надії Чорноморець*. Пройшлися рядами, Серце радіє від одних лише українських назв видавництв: «Старий лев», «А-ба-ба-га-ла-ма-га», «Наш формат», «Білка», «Дух і літера», «Ярославів вал», і ще, і ще. І море книг українською!

Чи 10 років тому можна було надіятись на такий бум!

Мої супутниці бігають від стенду до стенду, перемовляються, листують друки. А я прислухаюся й радію нагоді дізнатися про новини літературного життя України. Он Надія вже купила книгу *Максима Стріхи* «Український переклад і перекладачі». Серйозний труд. Потім купила вже зовсім новинку, що у всіх на слуху – *Софія Андрухович* «Амадока». Обіцяє дати почитати, тому не купую. Шукаємо нову книгу *Тамари Горіха Зерня* «Принцип втручання» (бо вона – наша знайома, бо вона чудова письменниця, а ще – вона донька нашого *Ан. Мих. Негрійка*). Знайшли, купили. Ще купили її переклад з англійської *Марка Твена* «Жанна Д'Арк». Наповнюються рюкзачки, порожніе гаманці. Ціни як для пенсіонерів – таки кусючі. І ось приємна несподіванка – назустріч нам Тамара – усміхнена, красуня. Вона прийшла поспілкуватися з волонтерами. Підписала нам книги – і ми розбіглися. До речі, в той же день в Арсеналі з'явилася її книга «Доця» англійською (видавництво «Білка»).

А ось ятка видавництва «Комора» і довгоочікуване 14-томне видання творів *Лесі Українки* – повне, нецензуроване, гарно оформлене. Але ціна – більше 6 тисяч грн., а для пенсіонерів – ні знижки, ні розстрочки. Йдемо далі. На розвалах додала в рюкзачок майже букіністичне *Орвелла* «1984» (українською! Спасибі *О. Жупанському*) і *Шолом-Алейхема* «Тев'є-молочник» (українською! Видавництво «Книга»). От і на нашій вулиці – свято.

Уже на тролейбусній зупинці зіткнулися з чоловіком, у якого за плечима – тяж торба з книгами. Ну, як же тут обійдеться без *Олександра Габовича*?

– Ну, що придбав? Що там у тебе в торбі?

– А ось. *Міла Іванцова*, «Намальовані люди».

Чомусь згадалось з *Некрасова*:

Чи прийде та годинилька,
Коли мужик не Блюхера
І не мілорда-дурника,
А Пушкіна і Гоголя
З базару понесе?

Намет волонтерів АТО.

Сюди пізніше на зустріч з волонтерами прийшов і 5-й Президент України Петро Порошенко

А прийшла таки! І ми несемо з книжкового ринку і не *Пушкіна*, і не *Белінського*, а своє, українське!

Йдучи додому, ми з Олександром Марковичем поділилися враженнями про книжковий Арсенал, понарікали, що не бачили серед моря книг серйозної наукової літератури. А на виставку ж ходять не лише мистці й мисткині, кваліфіковані й некваліфіковані робітники, діти й домогосподарки, а й представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції. І їм цікаві новини науки і техніки, а то й просто потрібні фахові, профільні книги, тобто науково-технічна продукція.

Про це серйозно говорять серйозні мужі після відвідин Арсеналу:

Габович О.М. (доктор фіз.-мат наук):

Я, звісно завітав до волонтерського намету (шкода, що не перетнувся з *Порошенком*!) та придбав там цікаву книжку – роман «Намальовані люди», із майданної дійсності. Авторка – *Міла Іванцова*. Написала про всіх нас, хто тоді був на Майдані. Але більше про героїв, які там билися. Багато з них загинули...

Бачив ще кілька цікавих книжок, але ціни вражають, надто вражають! Кілька наукових книжок бачив, проте виключно гуманітарних. З науковим книговидавництвом – біда.

Негрійко А.М. (член-кореспондент НАН України):

У Києві відбулася масштабна інтелектуальна подія – міжнародний фестиваль «Книжковий Арсенал». На жаль, науково-популярна література була представлена досить бідно, лише кілька видавництв демонстрували вітчизняні і, переважно, перекладні видання. Чи не можна на наступному фестивалі запланувати участь академічних видавництв – «Академперіодики» та «Наукової думки»? Мені здається, що деякі академічні видання могли б зацікавити гостей і були б продані, а щодо популярних видань на зразок «Світогляду», то у мене і сумніву немає

Це була б і реклама НАНУ, і реклама наукової книги, та, зрештою, зворотний зв'язок – що варто видавати та у якому форматі, щоб бути ближче до споживачів.

Я не знаю причин, чому це не робиться, адже фестиваль проводиться вже вдесяте. Дороге «містове»? Не формат для академічних видань? Немає бажання?

Книжковий Арсенал зазвичай (і цього року теж) відвідують вищі посадовці держави – Президент, міністри, але головне – відвідують десятками тисяч люди, які люблять українську книгу, хочуть, щоб вона була якісною (і так воно і є, це можна бачити!) Мені здається, участь видавництва Академії на наступних фестивалях була б до речі.

Книги видавництва НАН України «Академперіодика» та «Наукова думка»

Рябченко С.М. (член-кореспондент НАН України):

Варто б запропонувати від НАНУ інститутам держ академій і університетам зробити спільний стенд «Наукова література, навчальна література для вищої школи і науково-популярна література». Видавничий дім «Академперіодика» міг би бути ініціатором такого стенду. А якщо інші не підтримають, то виступити самостійно.

Не завадило б також для публіки зробити вітрину наукових журналів, котрі видаються в Україні з вивіскою, хто з них якою базою даних (міжнародною та/чи вітчизняною) обліковується. Щоб відвідувачі Арсеналу це побачили.

Яцків Я.С. (академік НАН України, член Президії НАН України, відповідальний за видавничу діяльність).

Пропозиція А.М. Негрійка слухна і поради С.М. Рябченка також... Справді, проблема популяризації, рекламування та продажу видань НАН України дуже важлива. Видавництва НАН України публікують таку літературу (наука для всіх, наукоп, довідникові та енциклопедичні видання), але продавати можуть тільки ті книги і журнали, які виготовлені за позабюджетні кошти. Порадимося, як вирішити це питання. ■

Євгенія Рябченко

літредактор журналу «Світогляд»

Фото Є. Рябченко і О. Габовича

ВІКІМЕДІА УКРАЇНА

КОНКУРС

НАУКОВИХ ФОТОГРАФІЙ

Редакція журналу продовжує знайомити читачів із результатами конкурсу наукових фотографій, які в листопаді 2020 року провела «Вікімедіа Україна». Нагадаємо, що змагання проходило у п'яти категоріях: «Люди в науці», «Загальна категорія», «Живі організми», «Мікроскопія», «Нефотографічні зображення». У «Світогляді» № 2, 2021, було подано фотографії в категорії «Живі організми».

У цьому випуску журналу представлена категорія «**Люди в науці**», а саме, з роботи переможців конкурсу та декілька робіт за вибором редколегії.

У категорії «Люди в науці» 1 місце здобула фоторобота:
Відбір біоматеріалу в самки тюленя. На фото — біолог 25-ї Української антарктичної експедиції
Олександр Салганський (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України).
Автор: Євгеній Прокопчук, системний адміністратор 25-ї Української антарктичної експедиції. CC-BY-SA-4.0

У категорії «Люди в науці» 2 місце здобула фоторобота:

Археологічна експедиція Інституту археології НАН України в Старобільську.

Дослідження неолітичної стоянки «Старобільськ-1» проводили протягом 2019 і 2020 років студенти, аспіранти та викладачі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор: Вячеслав Непран, CC-BY-4.0

У категорії «Люди в науці» 3 місце здобула фоторобота:

Чорноморська Міжнародна підводна археологічна експедиція Інституту археології НАН України.

Досліджувалися елементи затонулого античного судна 3-4 століття до н.е. біля Кінбурнської коси

Автор: Олександр Заклецький, журналіст-фотокореспондент "Газета.ua", журналів «Країна», «Український Тижень», «National Geographic Ukraine». CC-BY-4.0

Учасник монгольської зоологічної експедиції обстежує дорослу особину круглоголовки (*Phrynoscephalus* sp.).

Круглоголовки – рід ящірок з родини Агамових, який має 40 видів.

Оскільки види мають значну подібність, потрібне ретельне обстеження тварини.

Автор: Євгенія Яніш (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України), CC-BY-4.0

Це 24-ий окільцьований кулик-сорока для орнітолога Олександра Добринського. Його робота варта захоплення.

Окільцьовані дослідником птахи знаходилися в різних країнах світу. За допомогою кільцювання дослідники можуть простежити долю птаха та краще вивчити популяційні показники (виживаність, репродуктивний успіх, середню тривалість життя, смертність у різні періоди життєвого циклу тощо), особливості гніздової та міграційної поведінки).

Автор: Петро Катеринич, CC-BY-4.0

Арборист Олексій Горелов, кандидат біологічних наук, у пошуках омели білої (*Viscum album subsp. album* L.) на дереві-господарі у Національному ботанічному саду імені М. М. Гришка НАН України.

Автор: Юлія Красиленко (ДУ «Інститут харчової біотехнології та геноміки Національної академії наук України»), CC-BY-4.0

Підготовка до роботи з мікроскопом.

Автор: Сергій Аніськов, член Національної спілки фотохудожників України, CC-BY-4.0

Геофізик і керівник 25-ї Української антарктичної експедиції Юрій Отруба (Національний антарктичний науковий центр) проводить георадарні дослідження внутрішніх неоднорідностей в структурі льодовиків. Антарктика, острів Галіндез, околиці наукової станції «Академік Вернадський». Автор: Євгеній Прокопчук, CC-BY-4.0

Захід Сонця. Астрономічна обсерваторії Ла Сілья (Чилі), березень 2020 р.
Автор: Ольга Захожай (Головна астрономічна обсерваторія НАН України), CC-BY-4.0